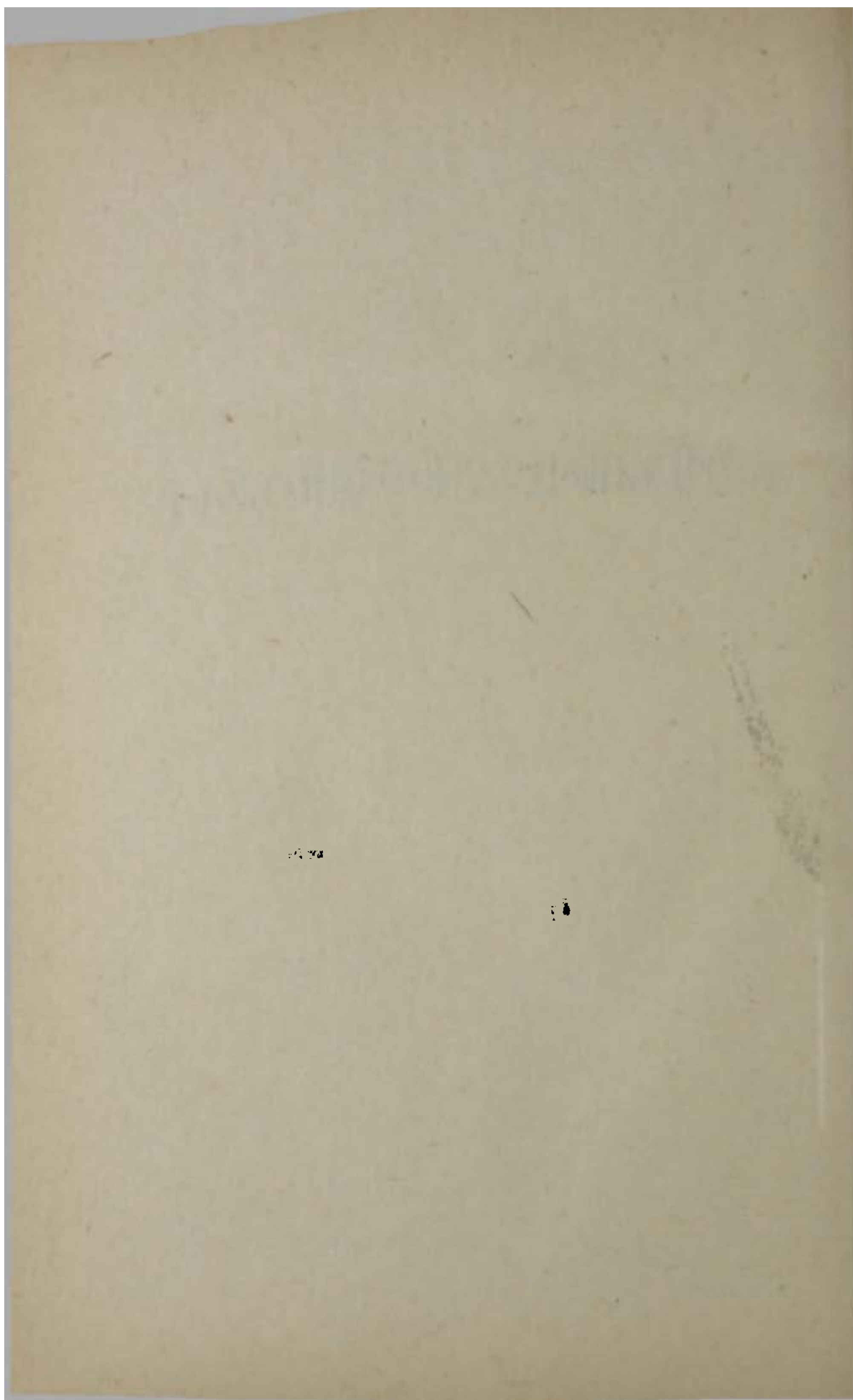

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՔՅԱԹԻՐ ՉԵԼՆՐԻ

1. Հաջջ, հաջի — իսլամական սրբազան Մեքքա քաղաքում գտնվող նվիրական Քաաբէյի (Սև քար) ուխտագնացությունը կոչվում է հաջջ, իսկ այդ ուխտագնացության մասնակցողը՝ հաջի: Հաջջի ուխտագնացությունը և հաջի բարձր կոչման արժանանալը իսլամական կրոնի կարևոր պայմաններից է: Հաջի կոչման արժանացող անձինք համարվում են բարեպաշտ, կրոնասեր և հարգանքի արժանի մուսուլմաններ:

2. Պուլիզիստոր—բազմազան պիտելիքների տեր մարզ:

3. ա) Ակադեմիկոս Կրաշկովսկի Խդնատիյ Յուլյանովիչ (1883—1951)—հայտնի արևելագետ-արաբագետ: Ունի բազմաթիվ աշխատություններ արաբական գրականության և արաբական ձեռագրերի մասին: ՍՍՌՄ ԳԱ հրատարակությամբ լույս է տեսել նրա ընտիր երկերի ժողովածուն՝ 7 հատորով:

բ) Ակադեմիկոս Բաբոլդ Վասիլիյ Վլադիմիրովիչ (1869—1930)—արևելագետ:

գ) Համմեր (1774—1856)—ավստրիացի դիվանագետ, պատմաբան: Իբրև արևելյան լեզուների մասնագետ, 1799 թվականից ուսումնասիրել է հնագույն գրություններն ու մոմիաները: 1802 թվականից Ստամբուլում վարել է ավստրիական դեսպանության քարտուղարի պաշտոնը, իսկ 1835 թվականից նշանակվել է Վիեննայի գիտական ընկերության նախագահ:

Հայտնի է Համմերի «Օսմանյան կայսրության պատմությունը» (ծաղումից մինչև մեր օրերը) գերմաներեն կապիտալ աշխատությունը՝ 18 հատորով: Համմերը Օսմանյան պատմությունը սկսում է 1300 թվականից և հասցնում մինչև 1774 թվականը: Համմերի աշխատությունը թարգմանվել է նաև ֆրանսերեն և թուրքերեն:

դ) Թեշներ Ֆ. (ծնվ. 1888) գերմանացի արևելագետ: Ուսումնասիրել է Թուրքիայի պատմական աշխարհագրությունը: Զբաղվել է հատկապես էվլիյա Չելբիի և Քյաթիր Չելբիի աշխատությունների ուսումնասիրությամբ:

ե) Մորդրթման Յ. Ն. (1852—1922), գերմանացի արևելագետ: Հատուկ աշխատություն ունի Քյաթիր Չելբիի և Իբրահիմ Մուսթեֆերիկայի մասին:

զ) Բաբինգեր Ֆ. (ծնվ. 1891) գերմանացի թրքագետ, զբաղվել է Քյաթիր Չելբիի «Ջիհան նյումա»-ի ուսումնասիրությամբ:

«ՋԻՀԱՆ ՆՅՈՒՄԱ»

1. Թուրքիայում տպագրական արհեստը սկսվել է շատ ուշ, XVIII դարի առաջին քառորդից, այսինքն տպագրության գյուտից մոտ երեք դար հետո: Թուր-
255.

հիայում տպագրության հիմքը գրել է ազգությունս հունգարացի Իբրահիմ Մյու-
թեֆերիկան, 1140 (1727—1728) թվականին: Տպարանը հիմնվում է սուլթանա-
կան հատուկ հրովարտակով («Հաթթը հյումայուն») Իբրահիմ էֆենդիի տանը:
Առաջին տպագրված գիրքը Վանի ուղեմաններից Մուհամմեշ բին-Մուստաֆայի
բառարանն է: Այնուհետև տպագրվում է Քյաթիր Չելեբիի «Ծովային պատմություն-
ներ», «Ջիհան նյուման», Նայիմայի «Թարիխի Նայիման», տարեգիր Ռաշիդի «Թա-
րիխի Ռաշիդը» և այլն:

«Մյութեֆերիկա» էին կոչվում կայսերական Դիվանի որոշ ծառայողներ:

2. Էվլիյա Չելեբին XVII դարի հայտնի թուրք ճանապարհորդ է, որը երկար
տարիներ ուղևորություններ է կատարել Մերձավոր արևելքի, Ասիայի և Արևելյան
Կովկասյի բազմաթիվ երկրներում: Իր ուղևորության ընթացքում հավաքած նյու-
թերի հիման վրա նա գրել է 10 հատորանի մի աշխատություն, որը հայտնի է
«Էվլիյա Չելեբիի Ուղեգրություն» Evliya Çelebi seyahatnamesi անունով: Այդ
աշխատասիրության մեջ բավականաչափ նյութեր են տրվում նաև Հայաստանի և
հայերի մասին: Հեղինակի նկարագրություններն ու տեղեկությունները խիստ բազ-
մակողմանի և բազմազան են: Նա տալիս է պատմական-աշխարհագրական,
էտնոգրաֆիական, կենցաղային և այլ նյութեր, խոսում է ժողովուրդների արհեստ-
ների, լեզվի և կուլտուրայի, տեսարժան վայրերի, պատմական հուշարձանների և
բաց նշանակության մասին:

«Էվլիյա Չելեբիի ուղեգրության» առաջին վեց հատորները տպագրվել են
Ետամբուլում 1896 թվականին՝ արաբատառ, իսկ մնացած հատորները՝ հանրա-
պետական Թուրքիայում, ըստ որում, 9-րդ և 10-րդ հատորները՝ լատինատառ
ֆուլթերենով:

«Ուղեգրության» որոշ հատորներ թարգմանվել են նաև անգլերեն, հունգա-
րսերեն և այլ լեզուներով:

ՍՍՌՄ գիտությունների ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտը «Էվ-
լիյա Չելեբիի ուղեգրությունից» ռուսերեն թարգմանել և տպագրել է այն նյութե-
յր, որոնք վերաբերում են Ուկրաինական և Մոլդավական ՍՍՌ-ների պատմու-
թյանը:

3. Թեշդիդ—արաբերեն տառը կրկնակի հնչյունով կարդալու համար տառի
վրա դրվում է հատուկ նշան, որը կոչվում է բեշդիդ: Այսպես «Արան» բառը թեշ-
դիդով կարդացվում է «Արրան»: Թեշդիդը են կարդացվում բազմաթիվ բառեր՝
շիդդեթ, շեվվալ, թեշեթյուլ, թերակկի և այլն:

Թուրքերենում ևս այդ բառերը կարդացվում են կրկնակի հնչյունով: Բայց
հաճախ թեշդիդը, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ նշաններ, չի գրվում բառի վրա:
Այդ դեպքում ընթերցողը, Լթե ծանոթ է տվյալ բառին, պետք է այն կարդա կրկ-
նակի հնչյունով:

4. Թեռնվե—միջնադարյան արաբ պատմագիր-աշխարհագրագետ. «Հասեն
իթիկասի»-ն նրա աշխատությունն է:

5. Համդուլլան կամ Համդուլլան ալ-Կազվիին (1281—1349)—Իրանի պատ-
մագիրներից է:

6. «Կարմրագլուխ» (կըզըլբաշ) պարսկերեն՝ «սերխսեր»: Իրանի Շահ Իս-
մայիլի զինվորները իրենց գլխին կարմիր թաշկինակ կապելու պատճառով կոչվել
են «կըզըլբաշներ»: Հետագայում այդ անունը տարածվեց Իրանի բոլոր զինվոր-
ների և ժողովուրդների վրա: Օսմանյան թուրքերը և առանձնապես թուրք պատմա-
գիրները, արհամարհական և անարգական իմաստով «կըզըլբաշ» են անվանու

իրանցիներին: Կըզըլբաշներին համարում են «անհավատ» և «կրոնի թշնամի», Իրանի Շահին անվանում են «կըզըլբաշների շահ» և այլն:

7. Իրնի Սայիդ կամ Իրնի Սայիդ ալ-Մադրիզի — արաբ պատմագիր, աշխարհագրագետ և ուղեգիր:

8. Դիվանային իրավունք (հուքուքի-դիվանիյե) այն գումարն է, որ տվյալ ջաղաքի բնակչությունը պարտավոր էր վճարել պետությանը:

9. Էմին Ահմեդ — պարսիկ գրող աշխարհագրագետ, աշխարհագրական հանրագիտարանի հեղինակ:

10. Մենշենի (հունարեն) — ծանր քարերով զնդակոծելու մեքենա:

11. Հոջա (խոջա) Նասեր Թուսի — XII դարի երկրորդ կեսի պարսիկ աշխարհագրագետ:

12. Բար էլ-էրվար — բառացի նշանակում է դռների դուռ:

13. Բար էլ-Հադիդ — բառացի՝ երկաթյա դուռ:

14. Նեվշիրվան, Իրանի Սասանյան շահերից: Նա իր իշխանությունը տարածելով դեպի արևելք, գրավել է նաև Դաղստանի և Կասպից ծովի շրջանները: Կասպից ծովի ափին, Դերբենդի շրջանում կառուցել է մի մեծ պարիսպ:

15. Սուլթաններ էին կոչվում փառիշահի ասպանդակին ծառայող զինվորները:

16. Սուլթան Մուրադը 1045 (1635) թվականին Երևանի արշավանքի ժամանակ անցել է Զանգի գետը:

17. Կաֆ լեռ, առասպելական լեռ: Արարական տիեզերագիտական առասպելական գրականության մեջ Կաֆի լեռնաշղթան իրր շրջապատում է ամբողջ երկրագունդը:

Կաֆ լեռան մասին հիշատակություն կա նաև դուրանում:

18. Էբու Բեհիբ բին-Բեհրամ էլ-Դեմեշկին ակտիվ մասնակցություն է ունեցել XVII դարի թուրք դիմադրական-աշխարհագրագետ Քյաթիր Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ի խմբագրման և հրատարակման գործին: Նա շարունակել և ավարտել է «Ջիհան նյումա»-ն: Այդ մասին հիշատակություն կա «Ջիհան նյումա»-ում: Մեռել է 1691 թվականին:

19. Ալ-Օսման, Ալ բառացի նշանակում է գերդաստան, դինաստիա: Օսմանյան սուլթանների դինաստիան կոչվում էր նաև Ալ-Օսման:

20. Ներիզ, արմավից և չամիչից քամված խմելիք (շուրուբ):

21. Օջաֆլիֆ — Տե'ս «Ջիհան նյումա»-ի 58-րդ ծանոթագրությունը:

22. Կըլըջ — բառացի սուր, թուր: Օսմանյան կայսրության մեջ ֆեոդալական հողաբաժինների (թիմար և զեամեթ) սիփահիների կողմից ռայաներին մշակելու տրվող հողերի երեք կամ հինգ հազար ակչեի եկամուտը կոչվում էր կըլըջ: Սիփահիների ընդհանուր եկամտի այդ «կըլըջ» կոչված գումարի համար սիփահին ոչ մի պարտավորություն չունեի պետության հանդեպ, քանի որ այդ գումարը համարվում էր նրա «սրի իրավունքը»: Այդ գումարից բացի, եկամտի մնացած ամբողջ գումարի յուրաքանչյուր երեք և հինգ հազար ակչեի համար սիփահիները պարտավոր էին մեկ «ջեբելու» տալ: Ջեբելու էին կոչվում թիմարի և զեամեթի տերերի կողմից պատերազմի ուղարկվող հեծյալ զինվորները, որոնք պետք է զինվեին իրենց սեփական միջոցներով:

23. Թեզֆհերեով թիմարներն այն թիմարներն էին, որոնց բերաթները (հրամանագրերը) տրվում էին Ստամբուլից: Իսկ առանց թեզֆերեի թիմարները բնյւնրթեյի կողմից ավելի փոքր եկամտի գումարով տրվող թիմարներն էին:

24. Ջերելու — Տե'ս սույն գլխի 22-րդ ծանոթագրությունը:

25. Քյաթիբ Չելերին Ախալքալաքը սխալմամբ թարգմանել է Սպիտակ բերդ: Պետք է լինի նոր քաղաք:

26. Շերենշին (Շարիշի, Ալ-Շարիշի) — արաբ աշխարհագրագետ, որը հայտնի է իբրև «վայրերի» (մականների) մեկնաբանող: Մեռել է 619 (1222) թվականին:

27. Մասիսե (կամ Մսիս) — հայտնի պատմական քաղաք Կիլիկիայում: Թուրք պատմագիրները գործ են ածում նաև Մսիս, Մըսիս անունները: Պատմական անունները՝ Mamistra, Mapsuhista.

Ներկայումս Ադանա քաղաքից 30 կմ դեպի արևելք, Ջիհուն գետի ափին լնկած գավառական փոքր Սեյհուն քաղաքն է:

28. Էհլի զիմմեյ. էհլը՝ նշանակում է տեր, իմացող, հասկացող, գիտակ, հիմմեթ նշանակում է հովանավորություն: Էհլի զիմմեթ էին կոչվում իսլամական պետության հովանավորության ներքո գտնվող աստվածապաշտ ժողովուրդները, այսինքն՝ քրիստոնյաները և մովսիսականները:

29. Թաֆլիմ ալ-Բուլղան — արաբական գիտնականների կազմած տարեցույցները կոչվում էին «Թաքվիմ»: «Թաքվիմ ալ-Բուլղանը» արաբ պատմագիր և աշխարհագրագետ Աբուլ Ֆիդայի տարեցույցն է, որի մասին և հիշում է Քյաթիբ Չելերին:

30. Հյուլյումեթ — բառացի նշանակում է կառավարություն, բայց պատմական նշանակությունը այլ է: Օսմանյան կայսրության XVI—XVII դարերի վարչական բաժանման մեջ ինքնավար և կիսանկախ բոլոր տերիտորիաները կոչվում էին «հյուլյումեթ»: «Հյուլյումեթներ» կային գլխավորապես բրդաբնակ էյալեթներում: Մանրամասնությունները տես սույն գրքի «Ֆեզլեբե»-ի I հատորի 13-րդ ծանոթագրությունը:

31. Այնի Ալի էֆենդի XVII դարի թուրք պետական ծառայող և պատմագիր: Նրա կարևոր աշխատություններից են «Օրենքների գրքույկները», որոնց մեջ հեղինակը տալիս է կայսրության 17-րդ դարի վարչական բաժանումը: Մանրամասնությունները տես մեր «XVII դարի օսմանյան պետության վարչական բաժանումը» հոդվածում. (Արևելագիտական ժողովածու, հատ. I, Երևան, 1960, էջ 285—301):

32. Կոշա Նիշանջի Մուստաֆա Չելեբի — սուլթան Սուլեյման Կանունիի (Օրենսդիր) ժամանակաշրջանի հայտնի նիշանջիներից է: Նիշանջի էին կոչվում սուլթանական հրովարտականների և այլ պաշտոնական գրությունների վրա սուլթանական հատուկ նշան՝ թուրա, դրոշմող բարձրաստիճան պաշտոնյաները: Նիշանջիները կոչվում էին նաև «թուղրաբեշ» (թուղրա նկարող) և «թեվքի»:

33. Թյուրբե — դամբարան, գերեզման, Իսլամական սրբերի դամբարանները կոչվում էին թյուրբե, որոնք հաճախ դառնում էին ուխտատեղի: Օսմանյան սուլթանների դամբարանները նույնպես կոչվում էին թյուրբե:

34. Միր Շերեֆ — հայտնի է Միր Շերեֆ խան Բիդլիզի անունով. Բիթլիսի բուրդ խանների ցեղից է: Հայրը՝ Շեմսուդին III-ը Թուրքիայից փախել և ապաստանել է Իրանում: Շերեֆ խանը Սեֆեվիդների ժամանակ նախիջևանում եղել է վալի, իսկ հետագայում, 986 (1578) թվականին Արևելյան արշավանքի ժամանակ, անցել է օսմանցիների կողմը: «Շերեֆ նամե» անունով հայտնի քրդական պատմության հեղինակն է:

«Շերեֆ նամեն» գրված է պարսկերեն, հետո թարգմանվել ֆրանսերեն, ապա

նակ՝ թուրքերին: Թուրքական աղբյուրներում Միր Շերեֆը անվանվում է Շերեֆ-խանի-Բիդլիլի:

35. Այս առասպելը Բիթլիսի մասին Քյաթիր Չելեբիից բացի կրկնում են նաև այլ հեղինակներ՝ ինչպես էվլիյա Չելեբին և ուրիշներ:

36. Սովորական կամ սովորության հարկեր (էորֆիյե). Օսմանյան էյալարության մեջ, մինչև թանգիմաթի* հայտարարումը, գոյություն ունեին բազմաթիվ և բազմատեսակ հարկեր, որոնք հիմնականում բաժանվում էին երկու խմբի.

ա. շարիաթական հարկեր և բ. սովորական կամ սովորության հարկեր:

Շարիաթական հարկերը՝ զեհսը, աշար, խարաջ և ջիզիե ընդհանուր անուններով հայտնի հարկերի հիման վրա մոտ 80 անուն հարկատեսակ կար:

Սովորության հարկերը, որոնք թվով 97-ի էին հասնում, գանձվում էին ժողովրդից ռաշմական և պետության այլ կարիքների համար:

XVI—XVII դարերում Թուրքիայում գանձվող հարկերի մասին միջնադարյան թուրք պատմագիրները շատ քիչ և կցկտուր տեղեկություններ են հայտնում:

37. Քուֆի տառերը — Քուֆեն արաբական հնագույն քաղաք է եղել: Քուֆի՝ Քուֆե քաղաքին հատուկ արաբական գրերի ամենահին տեսակն է: Քուֆին ուղղանկյան ձև ունի և ներկայումս անգործածելի է և պատահում է հին գրքերում և հուշարձաններում:

38. «Հեշթ-բեհիշթ» — բառացի նշանակում է ութը դրախտ, դրախտի ութը հարկեր: Պարսկերեն լեզվով գրված Ալ-Օսմանի պատմությունն է, որ գրել է Իգրիսի Բիթլիզին սուլթան Բայազիտ II-ի հրամանով:

«Հեշթ-բեհիշթը» XV դարի պատմական ուշագրավ հուշարձաններից է:

39. Արֆայական դաֆթար (Դեֆթերի խաբանի) — կալվածների և հողերի արձանագրության հատուկ արքայական մատյան է, որի գործերի վարիչը կոչվում էր դեֆթերխանեի էմին:

40. Ջիմմի — իսլամական պետություններում ոչ-իսլամ հպատակները կամ ռայաները կոչվում են զիմմի:

41. Մակբու, մակբուի կարգով — տե՛ս Սելանիկիի «Թարիխի-Սելանիկի»-ի 26-րդ ծանոթագրությունը:

42. Չալդրանի դաշտը — Իրանական Ադրբեջանում, Մակու քաղաքի հարավում և Խոյ քաղաքի հյուսիս-արևմուտքում հայտնի դաշտ է, ուր տեղի է ունեցել օսմանյան պատմության մեջ հայտնի «Չալդրանի հաղթանակը», որ Յավուդ սուլթան Սելիմը տարել է Իրանի Շահ Իսմայիլի դեմ 920 (1514) թվականին:

43. Բիդաթ — բառացի նշանակում է նորամուծություն, նոր սովորություն կամ կարգ, որը շարիաթով նախատեսված չլինելով համարվում է ապօրինություն: Սակայն բիդաթ բառը իսլամական երկրների պատմության մեջ գործածվում է շատ լայն իմաստներով: Ռիսմի-Բիդաթ նշանակում է ապօրինի ձևով առնված հարկը: Իրա հայտնի օրինակներից է սուլթան Սուլեյման II-ի (1687—1691) ժամանակ Ստամբուլում և նրա հարևան վայրերի մաքսատներում

* Սուլթան Աբդուլ Մեջիդի (1255—1277) իշխանության առաջին տարին, 1255 (1839) թվականի շարան ամսի 26-ին, սուլթանական հրովարտակով («խաթ-բը-հյումայուն») հրատարակված բարենորոգումների ծրագիրը հայտնի է «թան-դիմաթ» անունով:

լեւրմուծվող սուրճից գանձվող հարկը, ըստ որում մուսուլմաններից գանձվում էր օկկայից՝ 8 ալշե, իսկ ոչ-մուսուլմաններից՝ 10 ալշե:

XV—XVI դարերի օսմանյան պետության էյալեթներին և լիվաններին վերաբերող օրենքներում հիշված են այն բոլոր հարկերը, տուրքերը և մաքսերը, որոնք գանձվում էին ժողովրդից: Այդ հարկային սիստեմում ներմուծվել էին բազմաթիվ և բազմառեսակ հարկեր, որոնք իրեն բիզասթ (ապօրինություն), վերացվում էին փաղիշահական ֆերմաններով:

Ժամանակակից թուրք գիտնական Օմեր Լութֆի Բարկանը վերահիշյալ կանոններից և կանոնամեքներից կազմել է մի սովորածավալ աշխատություն. «XV ve XVI asırlarda Osmanlı İmparatorlugunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları», cilt I. kanunlar. İstambul, 1945. «XV և XVI դարերի Օսմանյան կայսրության գյուղատնտեսական էկոնոմիկայի իրավական և ֆինանսական հիմունքները», հատ. 1, օրենքներ, Ստամբուլ, 1945**:

Չնայած բիզասթների վերացման համար տրված հրամաններին, նման ապօրինի հարկեր և պարտավորություններ շարունակվել են պահպանվել օսմանյան պետությունում:

44. Բի-Սյուբուն — բառացի նշանակում է առանց սյունի:

45. Ռում — բառացի նշանակում է հույն: Սակայն թուրքերեն լեզվում և պատմության մեջ դործածվել է տարբեր իմաստներով: Միջին Ասիայի ժողովուրդները և նույնիսկ Թուրքիայում ապրող որոշ ժողովուրդներ օսմանյան թուրքերին «ռում» էին անվանում: Հռոմեական կայսրությունը երկու մասի բաժանվելուց հետո Բյուզանդական կայսրությունը կոչվել է Ռումերի երկիր:

Օսմանյան պետության եվրոպական մասը, ինչպես հայտնի է, կոչվել է Ռումելի (Ռումի երկիր): Միջին դարերի թուրքական աղբյուրներում Սվադ քաղաքը և վիլայեթը նույնպես կոչվել են «Ռում», հաճախ «Ռումի-սուղրա»՝ Փոքր Ռում: Քյաթիր Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ում էրզրումի էյալեթի սահմանները որոշելիս «Ռումը» դործածվել է Սվադ իմաստով:

46. «Նյորեթլու քիմար» — նյորեթ բառացի նշանակում է հերթ, կարգ, նյորեթլու՝ հերթով:

Թուրքիայում, ֆեոդալական կարգերի օրոք, երբ թիմարը տրվում էր ոչ թե մի անհատի (սիփահիի), այլ մի քանի սիփահիների, պատերազմի դեպքում այդ թիմարատերերը հերթով էին պատերազմի գնում: Այդ կապակցությամբ նման թիմարները կոչվում էին «նյորեթլու թիմար»:

* Օկկա կամ գըյա, 400 դիրհեմ, թուրքական ծանրության չափ է, որը հավասար է 1 կգ. 225 գր.: Օկկան շատ էր տարածված Մերձավոր արևելքի և Բալկանյան երկրներում:

** Նկատի ունենալով Օ. Լ. Բարկանի այս աշխատության բացառիկ նշանակությունը (նա առաջին անգամ այդ «կանոնները» թուրքական արխիվներից դուրս բերել, վերծանել և անհրաժեշտ բացատրություններով լույս աշխարհ է հանել), Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ պատմության ինստիտուտի ավագ դիտաշխատող Մ. Զուլայանի հետ Բարկանի «Կանոններ»-ից թարգմանել ենք Արևմտյան Հայաստանին և այլ հայաբնակ շրջաններին վերաբերող օրենքները «Օրենքների ժողովածու» ընդհանուր անունով: Գիրքն ունի ծավալուն առաջաբան և ծանոթագրություններ, լույս կտեսնի 1964 թ.: Կարևոր սկզբնաղբյուր է Արևմտյան Հայաստանի XV—XVI դարերի սոքիալ-տնտեսական կյանքի ուսումնասիրության համար:

Քյաթիր Զեյբերին նշում է, որ նման թիմարներ գոյություն ունեին միայն էրզրումի էյալեթում: Ոչ մի աղբյուրում չի հիշատակված էրզրումի էյալեթում լնդունված այդպիսի բացառիկ կարգի պատճառը:

47. Մեվլեվիություն (մեվլեվիյեթ) — տե՛ս պատմագիր Շանի Զագեի «Թարի-ի Շանի Զագեի» 1 ծանոթագրությունը: Այստեղ գործածված է մեծ կադիի կահիության շրջանի իմաստով:

48. Բեգիսղան (կամ Բեդիստան) — թանկագին իրերի, զենքերի և զահարեղենի վաճառքի հատուկ շուկա, որն առհասարակ ծածկված էր լինում:

49. Քյաթե — ըստ ավանդության, Աբրահամից մնացած սրբազան շինությունն է Մեքքա քաղաքում, որը համարվում է բոլոր մուսուլմանների ուխտատեղին և կրբլեն: Աշխարհի բոլոր մուսուլմանները աղոթելիս իրենց երեսները դարձնում են դեպի կրբլե: Քյաթեն միաժամանակ համարվում է հաջրի ուխտատեղի (տե՛ս նաև Քյաթիր Զեյբերի 1 ծանոթագրությունը):

50. Կալիկա, Կալիկայի լեռներ — լեռներ էրզրումի շրջանում:

51. Մուկաթաա — որևէ հողից կամ կալվածից տասանորդի (աշար) փոխարեն պանձվող նախապես որոշված միանվագ գումար:

Թուրք պատմագիրների տված տեղեկություններից երևում է, որ հիշքերթի 1000 թվականից հետո, այսինքն XVI դարի վերջերին և XVII դարի սկզբներին, մեծ թիմարները և զեամեթները ազատ մնալու դեպքում, նոր թիմարատերերի (սիփահինների) չէին տրվում, այլ փոխանցվում էին արքունական գանձարանին (խազինեի ամիրե) և իլթիզամի կարգով այդ հողամասից ստացված եկամուտը մտնում էր պետական գանձարանը: Այս կարգի մուկաթաանները կոչվում էին պետական մուկաթաաններ (մուկաթաաի մերիյե):

52. Սուրաշի, սուրաշիություն — տե՛ս Քյաթիր Զեյբերի «Ֆեզլերե»-ի I հատորի 16 ծանոթագրությունը:

53. Ուրբաթ օրվա աղոթք — իսլամական կրոնի համաձայն ուրբաթ օրը (չուժա) համարվում է հանգստի և նվիրական օր: Այդ օրը ջամիում կատարվում է մուսուլմանների հավաքական աղոթքը՝ ուրբաթօրյա աղոթքը կամ ուրբաթօրյա նամազը:

Ստամբուլում ուրբաթօրյա աղոթքին մասնակցում էր նաև սուլթանը: Այդ օրը, որոշված ժամին, հատուկ հանդիսավորությամբ և շուքով աշխարհի բոլոր մուսուլմանների խալիֆան, այսինքն՝ փեյղամբերի (մարզարեի) փոխանորդը, պալիս էր նվիրական ջամին՝ ուրբաթօրյա աղոթքի Սուլթանի-խալիֆայի այս այցը և աղոթքը հատուկ ջամիում կոչվում էր «սելամլըք» կամ սելամլըքի արարողություն: Ուրբաթօրյա և բայրամների աղոթքի ժամանակ ջամիում հաթիրը (կարդացող) կարդում էր ղորանի որոշ այեթներից, հադիսներից և կրոնական խրատներից կազմված հատուկ աղոթք, որը կոչվում էր «խութբե»: Խութբեյում հիշատակվում է փառիշահ-խալիֆայի անունը:

Քյաթիր Զեյբերի կողմից հիշված Բայբուրտ (Բաբերտ) քաղաքի ջամիում կատարվում էր միայն ուրբաթօրյա աղոթքը, իսկ սելամլըքն ու խութբեն կատարվում էին միայն Ստամբուլի ջամիում:

54. Կանքարը մեծաքանակ ապրանքներ կշռելու հատուկ կշեռք է: Միաժամանակ կշռի չափ է և հավասար է մոտավորապես 44 օկկայի, թեև ըստ վայրերի որոշ տարբերություն է տալիս:

55. Էրու էլ-ֆեթհ, էրու՝ հայր, ֆեթհ՝ հաղթող, նվաճող: Ինչպես հայտնի է, սուլթան Մուհամմեդ 11-ը (1451—1480) 1453 թվականին Կոստանդնուպոլիսը

գրավելու համար, ստացավ «Ֆաթիհ» տիտղոսը, էրու էլ-ֆեթհ նշանակում է ֆաթիհների հայր:

56. Մեքազան պատերազմ (ղաղա, ջիհադ)—իսլամական կրոնի և նրա տարածման համար մղված պատերազմները համարվում են սրբազան պատերազմներ: Այդ պատերազմներում հաղթող մուսուլմանները համարվում են «ղազի»: Օսմանյան սուլթաններից շատերը, որոնք սրբազան պատերազմներ են մղել, ստացել են «ղազի» տիտղոսը: Թվով 36 սուլթաններից 20-ը ունեցել են այդ տիտղոսը:

57. «Խամսինի օրեր» — խամսին բառացի նշանակում է հիսուն: Իսլամական երկրներում ձմեռվա «էրրահին» (բառասուն) կոչված 40-օրյա ցրտերից հետո սկսվող և 50 օր տևող տաք օրերը կոչվում էին խամսին:

58. Ռաբաթ (ոիբաթ) — բառացի նշանակում է ամուր շինություն: Ռաբաթ էին կոչվում բերդերի և բերդաքաղաքների պարիսպներից դուրս մնացած շինությունները, ինչպես օրինակ, թիքեյները, քարվանսարանները և այլն:

59. Աննշանակելի և անհրաժարելի օջաքլըքն այն է, երբ մի քանի գյուղերի կամ մի գավառի (կաղա) տասանորդի եկամուտները հատկացվում էին օսմանյան նավաշինարանի (թերսանե) ծախսերին, կամ որևէ բերդի և քաղաքի պահպանների և տեղական զինվորների (երլի նաֆարաթ) ուլուֆներին (ոռ-էիկ): Նման հողամասը համարվում է օջաքլըք: Օջաքլըքի մեջ մտնում էին նաև ջիդիեն, մետաքսի կշռի և մաքսային հարկերը:

Օջաքլըքի տերը այդ իրավունքը ստանալուց հետո այլևս նոր նշանակման և հրաժարեցման ենթակա չէր: Նման օջաքլըքներ կային օսմանյան պետության սրեկեյան և հարաւլային վարչական միավորումներում, օրինակ, Դիարբեքիրի էյալեթում:

60. Էմիրություն կամ էմարեթ — տե՛ս Քյաթիր Զեյեբիի «Ֆեզլեբե»-ի I հատորի 18-րդ ծանոթագրությունը:

61. Ոչխարի ճարկ (ադաթի աղնամ), փոքր եղջերավոր անասուններից (ոչխարը իր գառնուկով միասին և այծ) բնատուրքով կամ ակշռով գանձվող հարկ, որ տարբեր դարաշրջաններում և վիլայեթներում տարբեր է եղել:

62. Մսիս — տե՛ս «Ջիհան նյումա»-ի 27-րդ ծանոթագրությունը:

63. Էմիր ուլ-մյումինին — տե՛ս Քյաթիր Զեյեբիի «Ֆեզլեբե»-ի I հատորի 25-րդ ծանոթագրությունը:

64. Սեբիլի շինությունները ճանապարհների կարևոր կետերում անցորդներին խմելու ջուր տվող հատուկ բարեգործական շինություններ էին: Խմելու ջուրը բաժանողները կոչվում էին սիբիլչի:

65. Սյուդուր — բառացի նշանակում է սահման, պետական սահման: Իսլամական երկրների՝ ոչ-իսլամական երկրների հետ ունեցած սահմանները «սյուդուր» էին կոչվում: Այսպես էին կոչվում նաև իսլամական երկրներին սահմանակից ոչ-իսլամական երկրները:

66. Թուրքիայի և առհասարակ Արևելքի պատմագիրները պատմական որևէ կարևոր դեպքի թվական նշում են փոքր ոտանավորով (երկու տող), որը կոչվում է «թարիխ» — պատմություն: Այստեղ խոսքը վերաբերում է Թիմուրի կողմից Սվազի պարսպի կործանման, կամ, ինչպես հեղինակն է գրում, «ավերման» թվականին:

67. Քեֆեն նավահանգիստ-քաղաք է Ղրիմի արևելյան կողմում, ներկայիս Ֆեոդոսիան է: XVI—XVII դարերում Քեֆեն Ղրիմի և Ազովի ծովեզերքի մի քանի

քերդերի հետ միասին կազմում էր օսմանյան պետության առանձին էյալեթ: Ղրիմի խաթարական խաների մասնակցությամբ տեղի ունեցած բազմաթիվ պատերազմական գործողություններում Քեֆեն կարևոր դեր է կատարել:

68. Թեֆլիյե — որևէ շեյխի իշխանության ներքո գտնվող և դերվիշական խմբի պատկանող հատուկ շինություն, որտեղ կատարվում էին դերվիշական խմբի աղոթքներն ու արարողությունները:

69. Ֆերհադ և Շիրին — արևելյան ժողովրդական լեգենդ, որը հիմք է ծառայել մի շարք բանաստեղծների երկերի համար:

Ենթադրվում է, որ այդ ավանդական պոեմը սկիզբ է առել Անդրկովկասում: Սասանյան շահ Խոսրով Փերվիզի սիրահարն է եղել գեղեցկուհի Շիրինը: Ավանդություն կա, որ Շիրինը հայուհի է եղել: Մի այլ ավանդության համաձայն, Շիրինը բյուզանդական կայսրերից մեկի աղջիկն է եղել, և իբր Շիրին անունը հունական Իրանա անվան աղավաղված ձևն է: Ֆերհադ և Շիրին լեգենդը առաջին անգամ մշակել է Ֆիրդուսին (Ֆիրդուսի) իր «Շահնամե»-ում, նիզամին այդ թեմայով գրել է «Խոսրով և Շիրին» իր հայտնի պոեմը: Ալիշեր Նավոյին ևս ունի պոեմ «Խոսրով և Շիրին» անունով:

70. Վալիդե Սուլթան — օսմանյան սուլթանների հարազատ մայրերը կոչվում էին Վալիդե Սուլթան կամ ուղղակի Վալիդե (մայր): Տվյալ դեպքում Քյաթիբ Չելեբին նկատի ունի Վալիդե Սուլթանի անունով վակֆային հողերի վրա ապրող և աշխատող ոռայաններին:

71. Կուրեյշ — Արաբական թերակղզու Հիջազի շրջանում ապրող հայտնի բնիկ Կուրեյշի ցեղապետները Մեքքայի վիլայեթում իշխել են մինչև իսլամական կրոնի հանդես գալը:

72. Թեֆֆուր կամ քեֆիր — բառացի նշանակում է իշխող, թագավոր: Երբ օսմանյան սուլթանները նվաճեցին Ռումելիին և Անատոլիան, որոշ վայրերում յրենց նախկին իշխանությունը շարունակող վալիներին թեֆֆուր անունը տվին:

73. Դանիշմենլեների պետությունը (Դանիշմենդներ, Դանիշմենդ օղուլարը) — Դանիշմենդների հայտնի դինաստիան հիմնել է թուրք նվաճող Ահմեդ Դանիշմենդը: Նրանց պետության մայրաքաղաքը եղել է Սվազը:

Քյաթիբ Չելեբին Դանիշմենդների պետության ղեկավարների և նրանց մղած պատերազմների մասին մանրամասն տեղեկություններ է տալիս: Դանիշմենդների պետությունը կործանվել է 568 (1172) թվականին, այսինքն XII դարի վերջերին, սելջուկյան պետության իշխող Կըլըջ Արսլանի ձեռքով:

Դանիշմենդների դինաստիայից Կարասի բեյը մի նոր թուրք բյուրջուն հիմնեց, որը հայտնի է Կարասիի բյուրջուն կամ Կարասի օղուլարը անունով:

74. «Դանիշմենդ» — բառացի նշանակում է գիտության տեր, գիտնական անձնավորություն:

75. Կրլոյ Աբսլան (1156—1192) — Անատոլիայի Սելջուկյան պետության տիրակալներից է, որը բյուզանդական կայսր Մանուելին պարտության մատնեց Կաֆիայի մոտ և 1180 թվականին Դանիշմենդների իշխանությունը վերջ տալով, Անատոլիայում հաստատեց Սելջուկյան իշխանությունը:

76. Արաբեկ — բառացի նշանակում է բեյ-հայր (բեյ-բաբա): Աթաբեկ էին էղչվում Իրանի և Իրաքի հիշրեթի XVI—XVII դարերի թուրք իշխողները, որոնք իրենց վիլայեթներում կիսանկախ էին, բայց սուլթանության տիտղոսի չէին արժանացել: Աթաբեկների կառավարած երկրները կոչվում էին աթաբեկություն:

1. Փեղելի—XVI—XVII դարերի թուրք պատմագիր, որ իր «Թարիխի Փեղելի» գրքում շարադրել է օսմանյան պետության պատմությունը՝ 926 թվականից մինչև 1048 թվականը (1518—1639): «Թարիխի Փեղելին» տպագրվել է Ստամբուլում 1238 (1822—1823) թվականին: Նրա մասին մանրամասն տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» գիրքը, հատ. Ա, Երևան, 1961, «Թարիխի Փեղելի» գլուխը, էջ 25—59:

2. Սելանիկի—տե՛ս ներկա աշխատության Սելանիկի գլուխը:

3. Նալիմա—XVII դարի հայտնի թուրք պատմագիր-տարեգիր. Հալեբլի Նալիմա Մուստաֆա էֆենտին գրել է օսմանյան պետության պատմությունը վեց լատորով, որը հայտնի է «Թարիխի Նալիմա» անունով: Նալիման իր տարեգրությունը սկսում է հիշրեթի 1000 թվականից և հասնում մինչև 1070 (1591—1659) թվականը: «Թարիխի Նալիման» տպագրվել է Ստամբուլում մի քանի անգամ: Մանրամասնությունները Նալիմայի և նրա «Պատմության» մասին տե՛ս մեր «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հատ. Ա, Երևան, 1961, «Թարիխի Նալիմա» գլխում, էջ 63—111:

4. Ջելալի բառը թուրքերեն լեզվի մեջ ստացել է ավազակ, ապստամբ, ըմբոստ իմաստը:

5. Իսլամական կրոնի երկու հիմնական դավանանքները կոչվում են «սյուննի» և «շիա»: Օսմանցի թուրքերը համարվում են սյուննի դավանանքի, իսկ իրանցիները՝ շիա դավանանքի ներկայացուցիչներ: Այդ երկու դավանանքների միջև զոյություն ունեցած հակամարտությունը գրեթե միշտ պահպանվել է: Անշուշտ, չի կարելի ընդունել թուրք պատմագիրների այն «տեսակետը», որ իբր սյուննի և շիա դավանանքի տարբերությունն է հանդիսացել օսմանյան թուրքերի և իրանցիների միջև դարավոր թշնամության հիմքը: Կասկած չկա, որ կրոնական-դավանական խտրականությունը բավական կարևոր զենք է հանդիսացել օսմանյան սուլթանների ու Իրանի շահերի և, առհասարակ, տիրող շրջանների ձեռքում՝ ժողովրդական մասսաների կրոնական ֆանատիզմը հրահրելու և նրանց միջև թշնամություն գրգռելու գործում:

6. Շարիաթական կարգով անհավատների («քաֆիր») դեմ մղված պատերազմները համարվում են սրբազան պատերազմներ («ջիհադ»): Վերում մեր նշած իրանական խտրականության և թշնամության հետևանքով իրանցիների՝ շիա մուսուլմանների դեմ օսմանցի թուրքերի մղած պատերազմը նույնպես համարվել է սրբազան պատերազմ:

7. Թուրքական պատմագիրների արտահայտությամբ, ի տարբերություն իրանական, կըզըլբաշական «անհավատ բանակի», թուրքական բանակը համարվում է հիսլամական բանակ:

8. Սեկրան (գործածվում է նաև սեկման)— ենիչերիական օջախին կից հատուկ զորախումբ: Այդ զորախմբի պետը կոչվում է Սեկրան բաշը:

9. Հարեշի էյալեթը կազմում էին Արաբական թերակղզու Օսմանյան կայսրության մեջ մտնող հողերը (Մեքքա, Մետինա, Ջիտտե և Թաիֆ):

10. Մյուրեսելլիմ — բառացի նշանակում է հանձնված որևէ բան պահպանող. մյուրեսելլիմ էին կոչվում հարկեր ու տուրքեր հավաքող անձինք:

11. Կարա Յազըջիի «հրամանը» (հյուլըմ), Ջելալիական ապստամբական շարժման առաջին ղեկավար Կարա Յազըջի Արդուհալիմը, որը Հալիմ Շահ տիտ-

դոսով սուլթանություն էր հայտարարել, փաղիշահական ֆերմանի բնույթի «հրաման» էր տվել, Հրամանի տեքստում ասված է. «գրված է 1009 (1601) թվականի ռեբի-ուլ-էվվելի սկզբին»:

12. Էլբիստան—Մարաշի վիլայեթում կաղայի կենտրոնական քաղաք, Հնում էլբիստանը կոչվել է Ablastha, իսկ իսլամական աղբյուրներում՝ Աբելիստան:

13. Քուրդիստանի գինվորներ, Բեդական «հյուլբյումներ»:^{*} XVI—XVII դարերում օսմանյան սուլթանները միշտ օգտագործել են քուրդ ցեղապետների զինված ուժերը: Տվյալ դեպքում քրդական զինված ուժերը օգտագործվել են «ջեղալիներին ոչնչացնելու համար»:

Օսմանյան պետության քրդաբնակ վայրերը այդ ժամանակաշրջանում կիսանկախ, արտոնյալ դրության մեջ են եղել: Թուրքական աղբյուրներում հիշվում են սյնպիսի կիսանկախ, կիսաինքնավար շրջաններ, որոնք լրիվ կերպով չեն ենթարկվել օսմանյան կենտրոնական և նրա էյալեթների վարչական իշխանություններին: Այսպես, Վանի, Դիարբեքի, Բիթլիսի էյալեթներում եղել են «հյուլբյումներ», «օջաքլըք» անունը կրող գրեթե կիսանկախ վարչական միավորներ:

XVII դարի Թուրքիայի վարչական բաժանման ցուցակից պարզվում է, որ Դիարբեքիի էլայեթում պաշտոնական սանջակներից բացի եղել են նաև 8 «օջաքլըք» և 5 «հյուլբյումներ»՝ չորս հարյուրից ավելի քրդական աշխարհներով, որոնք անմիջականորեն գտնվել են քուրդ բեյերի իշխանության ներքո և կառավարվել այդ բեյերի միջոցով:

XVII դարի հայտնի թուրք ուղեգիր էվլիա Չելեբին այդ քրդական ցեղերի իրավունքների մասին տալիս է հետևյալ շատ կարևոր տեղեկությունները. «Դիարբեքիի 19 սանջակներից 11-ը, որպես Օսմանյան կալված, կառավարվում էին երկրի մյուս մասերի նման: 8-ը գտնվում էին քուրդ բեյերի տիրապետության տակ, քանի որ սուլթան Սելիմը հիշյալ երկրները նվաճելու ժամանակ այդ շրջանները շնորհել էր քուրդ բեյերին իբրև «յուլբյուլը և օջաքլըք»: Նշանակելու և ազատելու իրավունքը իրենց էր պատկանում... Իբրև «հյուլբյումներ» արձանագրված սանջակներում, սուլթան Սելիմի օրենքների համաձայն, թիմարներ և զեամեթներ չկային: Նրանց իշխողները այդ կալվածները կառավարում են որպես իրենց սեփականություն: Տներն ու բերքերը պատկանում են իշխողներին»:

Քուրդ բեյերի ազդեցությունը շատ մեծ էր նաև Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների քրդաբնակ շրջաններում:

Էվլիա Չելեբին շատ հետաքրքիր և կարևոր տեղեկություններ է տալիս նաև Բիթլիսի քրդական իշխանությունների («հյուլբյումներ») և Օսմանյան կենտրոնական կառավարության ու սուլթանի հետ նրանց ունեցած հարաբերությունների մասին: Այդ առիթով նա անձամբ դիտել է Բիթլիսում կատարած ուղևորության ժամանակ:

Արդալ խանի և նրա Բիթլիսի «հյուլբյումներ» մասին էվլիա Չելեբին «Բիթլիս քաղաքի բնութագիրը» վերնագրով հատվածում գրում է. «920 (1514—1515) թվականին Բիթլիսի խանը սուլթան Սելիմ I-ին հպատակություն է ցույց տվել. «հյուլբյումներ» կարգով նրա որդիները մինչև հիմա էլ իշխում են իբրև խան»^{**}: Մի այլ հատվածում նա ասում է. «Բիթլիսը Վանի էյալեթում մի հյուլբյումն է:

* էվ. Չելեբիի ուղևորությունը, հատ. I, էյալեթների սանջակները:

** էվ. Չելեբին Բիթլիսում է եղել 1065 (1654) թվականին:

Ատացված եկամուտը փաղիշահը բեյին է տալիս իբրև խաս... Քաղաք եկած քա-
րավանների մաքսն ու տուրքերը խանին են պատկանում... Մուշի դաշտի տուրքերը
Նրևանի ֆաթիհ սուլթան Մուրադ խանի կողմից շնորհված են Բիթլիսի խանին...
Խանի հրամանի տակ կան 70 աշիրեթ և ցեղ: Ամենագլխավորը Մուղիկի բերդի
Ալի բեյն է, որն ունի 700 հրացանաձիգ զինվոր: Խանը ցանկացած դեպքում ցե-
ղերից կարող է վերցնել 70 հազար զինվոր»:

Էվլիյա Չելեբին, իր սովորության համաձայն, մանրամասն նկարագրում է
Բիթլիսի քուրդ Աբդալ խանի արքայավայել, հարուստ և ճոխ կյանքը, նրա հոյա-
ւապ պալատն ու այգիները, հազվագյուտ զրքերով հարուստ նրա գրադարանը:
Ուղեգրի ասելով, Աբդալ խանը իր ժամանակի վերին աստիճանի զարգացած անձ-
նավորություն է եղել:

Այդ բոլոր վկայությունները հաստատում են, որ օսմանյան պետության մեջ
քուրդ ցեղերը իրենց բնակեցրած շրջաններում ապրել են կիսանկախ: Քուրդ բե-
յերը և խաները իրենց ռազմական ուժով ու ղինված աշիրեթներով օսմանյան
սուլթանների ուշադրության առարկան են եղել և հաճախ, տարբեր նպատակնե-
րով, օգտագործվել են օսմանյան կառավարության կողմից:

14. Ուուսնամեջի — քառացի նշանակում է օրագիր (ռուզնամե) կազմող:
Այդպես էին կոչվում բարձրաստիճան անձանց օրագրեր կազմողները, այսինքն՝
պարևոր դեպքերն ու գործերը արձանագրողները:

15. Խոսքը վերաբերում է սուլթան Մուհամմեդ III-ին, որը իշխել է 1003—
1012 (1595—1603) թվականներին:

16. Սուբաշի, սուբաշիություն էին կոչվում վարչական այն ծառայողները,
որոնք հսկում էին թաղամասերի, շուկաների կարգապահությանը և մաքրությանը:
Այս պարտականությունից բացի, նրանք գիշերները ևս պատժում էին կարգը
խանգարողներին:

17. Արևելյան հրկրներում ընդունված սովորության համաձայն որոշ անձանց
տրված ածականները հանգավորվել են: Այսպես Քյաթիր Չելեբին Շահ Աբբասին
անվանում է «Շահի քեմրահ» (մոլորյալ շահ):

18. Էմարեթ, էմիրլիք, բեյլիք էին կոչվում իսլամական երկրներին հպատակ
որոշ երկրամասեր, որոնք կիսանկախ էին և լայն իրավունքներ էին վայելում:
Սրբազան Մեքքան, օրինակ, էմարեթ էր համարվում:

19. Պետք է լինի Ջանգի:

20. «Էնլի-սյունեթ» էին կոչվում Մուհամմեդին ու նրա հաջորդներին հա-
վատարիմ մուսուլմանները, այսինքն՝ սյուննի դավանանքին պատկանողները:

21. Վակֆի մյուսեվելի: Վակֆ էին կոչվում իսլամական այն անշարժ կալ-
վածները և հողերը, որ մուսուլմանները բարեգործական նպատակով նվիրում էին
ջամիներին ու մեդրեսեներին: Վակֆի վաճառքը արգելված էր: Վակֆերի դոր-
տերի կառավարիչը կոչվում էր մյուսեվելի:

22. Կափու կուլիի զինվորները, տե՛ս «Թարիսի-Սելանիկի»-ի 21-րդ ծանո-
թագրությունը:

23. Խուրբե, փաղիշահի խուրբեն—տե՛ս Քյաթիր Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ի
53-րդ ծանոթագրությունը:

24. Մյուսթեհիդ, մյուսթեհիդ իմամներ — այն իմամները, որոնք մեկնաբա-
նում են սրբազան «այեթները» և «հադիսները»:

Այեթ (հոգ. այաթ) են կոչվում Ղուրանի այն մասերը (սուրա), որոնք

էվ. Չելեբիի ուղևորությունը, հատ. IV, էջ 81—90:

իրենց իմաստով չեն կապվում նախորդ և հետագա սուրանների հետ: Ղուրանի 114 մասերից յուրաքանչյուրը մի սուրա է:

Հադիս են կոչվում փեյղամբարի (մարգարեի) նվիրական խոսքերից ու գործերից յուրաքանչյուրը:

25. էմիր-ուլ-ումերա. էմիր է կոչվում մի երկրի կամ ցեղի գլխավորը, սրբ բարձր գերդաստանի պատկանող ազնվատոհմ անձնավորություն պետք է լինի: էմիր ուլ-ումերա նշանակում է էմիրների էմիր: Այս տիտղոսը տրվում էր բարձրաստիճան և ազդեցիկ անձանց:

26. Բառացի՝ թուրքերեն շիմացող փաշա:

27. Նայիման այս խանին անվանում է Ջանիկ խան:

«Ֆեզլեֆե», ՀԱՏՈՐ II

28. Օրքա չավուշ—ենիշերիական օջախում վաշտը կոչվում էր «օրթա»: Չավուշ էին կոչվում:

ա) փադիշահի կամ պետական բարձր շրջանների հատուկ ծառայողները՝ սպայի աստիճանով:

բ) բանակում տասնապետից բարձր կրտսեր սպաները:

գ) հրամանատարի հրամաններն ու գրությունները հաղորդող անձինք:

Անցյալ դարերում չավուշ բաշին (չավուշների պետը) համարվում էր բարձր-աստիճան պաշտոնյա և կատարում էր դատական նախարարի պաշտոն: Օրթա չավուշը ենիշերիական բանակի կրտսեր սպաներից էր, որին տրվում էին հատուկ հանձնարարություններ:

29. Վալիդե — Տե'ս «Ջիհան նյումա»-ի 70-րդ ծանոթագրությունը:

30. Օղա, օղա քաշը—օղա՝ բառացի սենյակ, գրասենյակ: Գյուղերում՝ հյուրասենյակ: Օղաքաշի էր կոչվում խաների բոլոր սենյակաների (օղաների) վերահսկիչը: Ենիշերիների սենյակները ևս կոչվում էին օղա: Օղան ուներ սահմանված թվով ենիշերի զինվորներ: Օղաքաշին զինվորների կարգ ու կանոնին հսկող շորքաշիի օգնականն էր:

31. Թուրք պատմագիրները վրաց ազգային հերոս Գեորգի Սաակաձեին Մադրավ բեյ են անվանում:

32. Իլիշա—էրդրումից ոչ հեռու գտնվող տաք հանքային ջրերի վայր:

33. Ալ-Օուման — տես «Ջիհան-նյումա»-ի 19-րդ ծանոթագրությունը:

34. «Բալյեմեզ» քնդանոթ—Օսմանյան բանակում գործածվող հին տիպի թըն-դանոթ: «Բալյեմեզ»՝ այդ թնդանոթը հնարող իտալացի Բալյեմեզի անվան աղա-վադված ձևն է:

35. Ջիթեր-շիթ՝ ծառի ճյուղերից և եղեգներից հյուսված զամբուլ կամ զամբուլանման ցածր պարկ:

36. Էսֆի-Սաբայ—սուլթանի պալատներից մեկը Ստամբուլում:

37. Կափուդան փաշա—կափուդանը իտալերեն capitano բառի աղավաղված ձևն է, ունի ռուսերեն կապիտան բառի իմաստը: Նշանակում է նավապետ: Կա առաջին կափուդան, երկրորդ կափուդան: Ծովային բարձրաստիճան սպաները ևս կափուդան են կոչվում: Կափուդանի դերյա կամ կափուդան փաշա տիտղոս ունեցող բարձրաստիճան սպաները ծովային մինիստրի դեր են կատարել:

38. Բերդը վիրայով հանձնել նշանակում է անձնատուր լինել:

39. Քիսե (քեսե) — քսակ, դրամի տոպրակ: Հնում, Թուրքիայում 500 ակ-չեն համարվում էր մեկ քիսե:

40. Օրս — քոչվոր մեծ ընտանիք:

41. Մակսուրե — փաղիշահի համար առանձնացված տեղ ջամիններում:

42. Աբդալ խան, տե՛ս «Ֆեզլեբե»-ի I հատորի 13-րդ ծանոթագրությունը:

43. Անհավատ ուաթրգի — ինչպես թուրք պատմագիրներն առհասարակ, այնպես էլ Քյաթիր Չելեբին իրանցիներին, որպես շիա դավանանքին պատկանողների, համարում է «անհավատ»: Բացի դրանից, նրանք նաև «ռաֆլզի» են: Շիա դավանանքին պատկանող որոշ աղանդավորներ կոչվում էին ռաֆլզի, իսկ այդ աղանդը ռաֆլզիիք:

44. էրզրումի Նեֆի էֆենդի. ինչպես Քյաթիր Չելեբին է նշում, այդ դարաշրջանի հայտնի բանաստեղծ Նեֆին սուլթան Մուրադ IV-ի հրամանով խեղդամահ է արվում: Թուրք պատմագիրները նշում են բանաստեղծի բացառիկ վարպետությունը հատկապես երգիծական գրվածքներում, որոնցից մեկը պատրվակ է հանդիսանում նրա սպանության համար:

45. Ռում — այստեղ գործ է ածվում թուրք, օսմանցի իմաստով:

46. Վեսսալամ — ողջ լինես: Լնդհանրապես գործ է ածվում նախադասության վերջում «հա բոլորը» իմաստով:

47. Կասրի-Շիրինի (Ջեհաբի) հաշտության պայմանագիրը:

Այդ պայմանագրով սահմանված թուրք-իրանական սահմանը հիմնականում պահպանվել է մինչև օրս, միայն Անդրկովկասում իրանին թողնված Երևանը հետագայում անցնում է Ռուսաստանին:

Կասրի-Շիրինը Գերմանշահից 160 կմ դեպի արևմուտք, իրանի և իրաքի սահմանի վրա ընկած Սասանյանների ժամանակաշրջանից մնացած ավերակ գյուղաքաղաք է:

Հաշտության պայմանագիրը կնքվել է Կասրի Շիրինի մոտ գտնվող Ջեհաբ անունով գյուղում, որտեղ այդ ժամանակ գտնվում էր օսմանյան բանակի զբլիսավոր շտաբը. որոշ աղբյուրներում գրվում է «Ջհաբ»:

48. Թիմարի գումարի հավելում. Քյաթիր Չելեբիի կողմից հիշատակված «Թիմարի գումարի հավելումը» երկրի տնտեսության, գյուղացիության (ռայանբի) դրության վատթարացման տեսակետից չափազանց կարևոր է: Պատմագրի խոսքերը պարզ կերպով ցույց են տալիս Օսմանյան կայսրության ֆինանսական ծանր վիճակը:

Ինչպես թուրք պատմագիր-տարեգիրները առհասարակ, այնպես էլ Քյաթիր Չելեբին, շատ քիչ է զբաղվել նման հասարակական տնտեսական կարևոր հարցերի լուսաբանմամբ: Այստեղ Քյաթիր Չելեբին բավականանում է հիշելով այն միջոցառումը, որը պետությանը պետք է հաներ ծանր ֆինանսական դրությունից: Անտարակույս, այդ հարկերի հավելումը առաջին հերթին դրվել են գյուղացիության վրա:

«ԹԱՐԻԽԻ ՍԵԼԱՆԻԿԻ»

1. Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը, որը հայտնի է «Օսմանլի-Սեֆեվի» պայմանագիր անունով, կնքվել է Թուրքիայի և Իրանի միջև 962 (1554) թվականին սուլթան Սուլեյման Կանունիի և Շահ Թահմասբի իշխանության շրջանում: Այդ պայմանագրով որոշվեց երկու երկրների սահմանները՝ հիմք ընդունելով օսմանցիների վերջին նվաճումները (Արդահանի, Գեուլեի, Զարշատի—Արփաչայի շրջաններն իրանից անցան Թուրքիային), 2) վերջ տրվեցին սյուննի և իա դավանանքների միջև ստեղծված թշնամություններին, 3) թուլվություն և

օժանդակություն պետք է տրվեր իսլամական սրբազան վայրերը իրանից գնացող ուխտավորներին (հաջի)։

Ամասիայի հաշտության պայմանագրով Արևելյան Անատոլիան ու իրաքը վերջնականապես անցան Թուրքիային։

2. Ֆերիդուն Ահմեդ բեյը XVI դարի երկրորդ կեսի Թուրքիայի հայտնի պատմադիրներից է, նա միաժամանակ վարել է մի շարք կարևոր պետական պաշտոններ։

Տեքստում հիշատակված «Մյունշեաթ-ուս-Սալաթին»-ը պատմական փաստաթղթերի ժողովածու է. այն պարունակում է իշխողների, վեզիրների, ուլեմաների և ումերաների տիտղոսներին վերաբերող մի գլուխ՝ «Դրախտի բանալի» խորագրով, բարոյախոսական մի գիրք, մարգարեի (փեյղամբար) և նրա մերձավորների նամակները, Օսման Ղազիից սկսած՝ օսմանյան պատմության առաջին երեք դարերին վերաբերող քաղաքական, վարչական և զինվորական գրությունների պատճենները։ Գոյություն ունի ավանդություն, ըստ որի բնագրում եղել է 1880 փաստաթուղթ։ Տպագրված գրքում կան որոշ կրճատումներ և հավելումներ։ Ֆերիդուն Բեյի աշխատությունը տպագրվել է երկու անգամ՝ երկու հատորով. առաջին անգամ՝ 1265 (1848), երկրորդ անգամ՝ 1274—1275 (1857—1858) թվականին։ Երկրորդ տպագրությունն ավելի կատարյալ է։

3. Նիշանջի, Նիշանջիլի — տե՛ս Քյաթիբ Զեյնեբի «Ջիհան նյումա»-ի 2-րդ ծանոթագրությունը։

4. Արևելյան սահման — այդ ժամանակաշրջանում օսմանյան պետության Արևելյան սահմանը, այսինքն իրանի հետ Արևելյան Անատոլիային, Անդրկովկասին և իրաքին կից սահմանները, բացառիկ կարևորություն են ստանում՝ կապված իրանի և Թուրքիայի միջև շարունակվող երկարատև պատերազմական գործողությունների և թշնամության հետ։ Այդ իսկ պատճառով արևելյան սահմանի էյալեթների վարչական-ռազմական ղեկավարները՝ բեյլերբեյիները, որոնք նշանակվում էին հայտնի վեզիրներից և փաշաներից, ունեին կարևոր և պատասխանատու վարչական-քաղաքական ու ռազմական ֆունկցիաներ։ Հիշատակված հրահանգը ևս վկայում է այդ բեյլերբեյիների պատասխանատվության մասին։

5. Ավագանի («այան») — արաբերեն բառացի նշանակում է «աչքեր»։ Նոր թուրքերենում «այան» նշանակում է «ծերակուտական», «մեջլիսի-այան»՝ ծերակույտ։ Պատմական իմաստը բոլորովին այլ է։ Այան էին կոչվում նահանգական քաղաքների և գավառների հասարակության ազդեցիկ, բանիմաց և հարուստ ներկայացուցիչները, որոնք երբեմն ընտրվում էին հասարակության և կամ առաջ էին քաշվում բեյլերբեյիների կողմից ու հաստատվում էին արքունիքում՝ «այան» տիտղոսով։ Այանները որոշ չափով վերահսկում էին բեյլերբեյիների, սանջակի բեյերի գործունեությունը (հարկերի որոշման և բաշխման, տեղական իրադրության և տեղական բնույթի այլ գործերի գծով)։ Բեյլերբեյիները և վարչական մյուս բարձր պաշտոնյաներն իրենց գործունեության ընթացքում ստիպված էին հաշվի առնել այանների կարծիքն ու ցանկությունները, քանի որ վերջիններս կարող էին բողոքել արքունիքին և կենտրոնական կառավարությանը։

Հետագայում այանները, օգտագործելով իրենց հարստությունն ու ազդեցությունը, փաշաների և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաների գործակիցները դարձան՝ ժողովրդական մասսաներին շահագործելու և ճնշելու գործում։

6. 986 (1578) թվականի բուր-իբրանական երկաբառ և կատաղի պատե-րագմը, որի գլխավոր նպատակն է եղել Վրաստանի և Շիրվանի գրավումը, հայտ-

և ի «Զըլզըրի պատերազմ» անունով: Այդ պատերազմի նախաձեռնողները լինում են թուրքերը, որոնք օգտվելով Շահ Թահմասբի կեսդարյա իշխանությունից հետո իշխում սկսված ներքին խռովությունից ու նրա թուլությունից, ձեռնարկում են մեծ արշավանք (պաշտոնական տերմինով՝ «աջեմ սեֆերի»): Այդ պատերազմի սերդարը լինում է Լալա Մուստաֆա փաշան, իսկ Զըլզըրի պատերազմի հաղթանակի կազմակերպիչը՝ Յոզդեմիր-օղլի Օսման փաշան:

7. Ռաֆրզի — տե՛ս Քյաթիր Զելեբիի «Ֆեզլեբե»-ի II հատորի 43-րդ ծանոթագրությունը:

8. Թուլ — Թուրքիայում ընդունված և երկար ժամանակ գործածության մեջ եղած հատուկ շքանշան, որը պատրաստված էր ձիու պոչի մաղերից: Թուլ կրելու իրավունքը տալիս է փառիշահը: Թուլերի քանակը կապված էր աստիճանի բարձրության հետ: Այսպես, կային մեկ, երկու կամ երեք թուլավոր փաշաներ: Այստեղ «իսլամական թուլը» գործ է ածվում թուրքական շքանշան, դրոշ իմաստով:

9. Զեբելու — տե՛ս Քյաթիր Զելեբիի «Ջիհան նյումա»-ի 22-րդ ծանոթագրությունը:

10. Նկատի ունի Կախեթի Ալեքսանդր II թագավորին:

11. Կընը գետ — թուրքերը այսպես են կոչում Իորա գետը:

12. Սիփահսալար — սիփահ կամ սիփահի բառացի նշանակում է զինվոր, մարտիկ. սալար՝ զինավոր պետ, հրամանատար: Սիփահսալար բանակի հրամանատար, այլ խոսքով սերդար, սերասքեր:

13. «Սյուննիական նաւկ» և միանվագ նաւկ: Պատմագիր-տարեգիր Սելանիկին և առհասարակ թուրք պատմագիրները համակրանքով են խոսում Շիրվանի մուսուլմանական բնակչության մասին, որովհետև նրանք պատկանում են իսլամական սյուննի դավանանքին: Դրան հակառակ, նույնքան անարգանքով և թշնամությամբ են նրանք խոսում իսլամական շիա դավանանքին պատկանող իրանցիների (կըշըր, աշներ, աջեմների) մասին:

Ինչպես նշում է Սելանիկին, իրանցիները՝ Շիրվանի մուսուլմաններին ճշնելու և ստորացնելու համար նրանց վրա նշանակել են նաև «սյուննիական» կամ «սյուննիության հարկ», որ նրանք պարտավոր էին վճարել որպես միանվագ հարկ, (նակթու):

14. Նովրուզ. նով՝ պարսկերեն նոր, բուզ օր: Նովրուզ՝ նոր օր: Հին իրանական տոմարով՝ տարեսկիզբ, նոր տարի, բր զուգադիպում էր գարնան սկիզբը համարվող մարտի 9-ին: Նովրուզ բայրամը՝ Նովրուզի տոն:

15. Կարսի և Երևանի բերդերը թուրք-իրանական պատերազմի ժամանակ խիստ կարևոր դեր են կատարել: Երևանը համարվել է Իրանի բանալին, իսկ Կարսը՝ Երևանի նախադուռը: Օսմանյան բանակների ղեկավարները միշտ նկատի են առնեցել այս բերդերի կարևորությունը և իրենց ռազմական արշավանքների ժամանակ՝ Անդրկովկասում և իրանական Ադրբեջանում այդ բերդերը ծառայեցրել են իրենց նվաճումների համար:

Սելանիկին և մյուս թուրք պատմագիր-տարեգիրները հիշատակում են Կարսի ու Երևանի բերդերի վերակառուցմանը և ամրացմանը վերաբերող թուրքական կառավարության մի շարք միջոցառումները:

Այդպիսի մի նախաձեռնություն է նաև 987 (1579) թվականի Կարսի վերանորոգումը, որի մասին Սելանիկին խոսում է շատ համառոտակի, սակայն թուրք մյուս պատմագիրները այդ առթիվ տալիս են ավելի հետաքրքիր տեղեկություններ:

Ժամանակակից թուրք պատմաբան Ի. Հ. Դանիշմենդը թուրքական աղբյուրներից քաղել է նյութեր, որոնք վերաբերում են Կարսի և շրջակա մյուս բերդերի ու քաղաքների 1579 թվականի շինարարական աշխատանքներին:

Դանիշմենդի ասելով, այդ թվականին Կարսում վերջանում է «Կարս քաղաքի շինարարությունը»: Բերդի կառուցումը կատարվում է ընդամենը 58 օրում: Լժրացվում են նախկին անունով հայտնի ներքին բերդը և նրա աշտարակները, արտաքին բերդի շրջապատում մեծ խրամատ (փոս) է փորվում, բերդի երեք կողմերում հսկիչ աշտարակներ են կառուցվում: Այս ռազմական շինարարություններից բացի, կառուցվում են նաև մի պալատ, մեդրեսեններ, երկու կամուրջ Կարս-Չայի վրա, նրբակերտ և փառավոր մինարեններով հինգ ջամի, բնակելի տներ, բաղնիքներ, ջրաղացներ և այլն: Դանիշմենդը ասում է, որ մինչև օրս էլ պահպանվել են թուրքական բանակի այդ քաղաքակրթական գործերից մի քանիսը, «բինակ, էվլիյա ջամին, հայերի կողմից այրված բնյւրբնյի պալատը, որն այսօր էլ աչքի է ընկնում իր հույակապության մասին: Ամենամեծ գործերից է նաև Կարս-Չայից բերված ջրուղին, որը ջուր է ապահովում խանդակների և ժողովրդի համար:

«Կարսը, որի քարերն ու հողը թուրքերի արյունով են շաղախված (?), ոչ միայն ռազմական այլև քաղաքաշինության տեսակետից զուտ թուրքական գործ էր (?!), ազգային մի կառուցում՝ բանակի զինվորները ներկայացնող բոլոր վիլայեթների կուկտիվ աշխատանքի արդյունք...: 52 օր անընդհատ մոտ հարյուր հազար զինվորներ միայն Կարսում չեն աշխատել: Նրանք միաժամանակ կառուցել են Կիլիկիայի բերդը և այդ ժամանակ իրանցիներից գրաված Անիի, Մաղազբերդի և Կաղզմանի բերդերը, որոնք կարծես դիվային հարվածներով գետնից դուրս են ցցվել, և այս կերպով ստեղծվել է ամրությունների մի անառիկ ցանց»:

16. Երևանի կողոպուտը Թոֆմախ խանի կողմից, ինչպես նշում է Սելանիկին, տեղի է ունեցել 987 (1579) թվականի հոկտեմբերի 3-ին և 4-ին: Օսմանցիների (Ջաֆեր փաշայի) հարձակումից և իրանցիների (Թոքմաք խանի) փախուստից մեծապես տուժել են հատկապես հայերը, որի մասին հիշատակում է նաև Դանիշմենդը:

Կարսի վերակառուցումը ավարտելուց հետո՝ 30 հազարանոց հեծելազորով, Ջաֆեր փաշան Կարսից շտապ արշավում է Երևանի վրա:

Ըստ թուրք աղբյուրների, նա երկու կամ երեք օրում հասնում է Երևան: Խորամանկ Թոքմաք խանը, մինչև թուրքական բանակի դալը, կողոպտում, թալանում, հրդեհում է Երևանը ու նրա շրջակայքը, գերի է տանում 20 հազար մարդ, որոնց մեծ մասը լինում են հայեր: Դանիշմենդը նշում է, որ վերջիններին վաճառելու համար շտապ կարգով ուղարկվում են տարբեր շուկաներ*:

987 (1579) թվականի Երևանի այդ բարձրոսական ավերումից մի քանի տարի հետո օսմանցիները Երևանը գրավելու նոր միջոցների են ձեռնարկում: 991 (1583) թվականին Սերդար Ֆերհադ փաշան հսկայական բանակով շարժվում է Երևանի վրա: Երևանի վալին՝ Ուսթաջու Թոքմաք խանը թողնում է Երևանը և ետ քաշվում: Օսմանցիները մի սպառնալիք գրավում են Երևանը և անմիջապես ևկսում Երևանի բերդի կառուցման աշխատանքները: Թուրք պատմագիրների վկայությամբ այդ կառուցումը ավարտվում է 45 օրում: Պատմագիր Գելիբուլու Ալին այդ մասին գրում է. «Հիշյալ Թոքմաք խանի պալատի շուրջը պարիսպներ շինեցին

* I. H. Danismend, *Izahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Istanbul, 1950, III c., s. 44.

** Danişmend, նշվ. աշխ., էջ 43.

և այդ պալատի բարեշեն մասերը բնյլերբեյիների պալատի վերածեցին: Ներքին բերդում կառուցեցին 8 աշտարակ, մի ջամի և պարսպի 725 պատնեշ: Արտաքին բերդը լրացրին 43 աշտարակներով և պարսպի 1726 պատնեշներով: Բերդում «շահանի» թնդանոթ դրեցին: Վերոհիշյալ աշխատանքները ավարտվեցին 45 օրում»: Երևանում նշանակվում է 5600 զինվորներից կազմված պահակազոր: Բացի այդ, շրջակայքում՝ Շորագյալի, Թալինի, Ակշակալայի, Սուրմալուի, Իգդիր-Կարակալայի և Բեջենի բերդերում նույնպես պահակազորեր են նշանակվում: Երևանի բնակչությանը է նշանակվում Վանի բնյլերբեյի Ջաղալե Զադե Յուսուֆ Սինան փաշան, որը միաժամանակ պահպանում է իր էյալեթը և ստանում «վեզիր» տիտղոսը:

17. Սեֆեվիների 988 (1580) թվականի հաշտության առաջարկը. թուրք պատմագիրների տված տեղեկությունների համաձայն, սովորական քաղաքական խաղի բնույթ է կրել սուլթան Սուլեյման Կանունիի ժամանակ գոյություն ունեցող սահմանները հաշտության հիմք ընդունելու Իրանի առաջարկը: Ինչպես հայտնի է, օսմանցիները մերժել են այդ առաջարկը:

18. Թեմուր կափու, Բաբ էլ-էրվաբ, Դերբենդ — հայտնի ամրակուռ բերդ Դաղստանում. արևելքի պատմագիրները՝ Թեմուր կափու, արաբները՝ Բաբ էլ-էրվաբ (Դռների դուռ) են անվանել: Ըստ ավանդության, Դերբենդը կառուցել է Մեծն Ալեքսանդրը, հետո գրավել և ամրացրել է Նեվշիրվանը: Այս բերդաքաղաքում է ապրել նաև Հարուն էլ-Ռաշիդը:

19. Կրփչաֆի պաշտը (Դեշթի Կրփչաբ). թուրքական պատմության մեջ Խուսաստանի հարավային դաշտավայրը կոչվում է Դեշթի Կրփչաբ: Ձինգիզ խանի մահից հետո այսպես է կոչվել նաև այդ դաշտավայրում, Ղրիմի թերակղզում և Սև ծովի հյուսիսային մասում ստեղծված պետությունը, որը հետագայում բաժանվել է յոթ խանությունների:

20. Օջաֆլեֆ, տե՛ս «Ջիհան նյումա»-ի 57 ծանոթագրությունը:

21. Ջերեջի—թուրքական բանակը XVI—XVII դարերում բաժանվում էր երկու հիմնական մասի ա. Կափու կուլիի և բ. էյալերի զինվորներ: Կափու կուլիի զորքերը փաղիշահական զինվորներն էին՝ «խասսե ասքերի» և բաժանվում էին հետևակային ու հեծյալ շորս մասերի: Հետևակային զորամասերի մեջ մտնում էին 7 օջաքներ, որոնցից մեկը կոչվում է Ջերեջի: Ջերեջիները նորոգում, բաժանում և պահում էին բանակի զենքերը: Ջերեջին չպետք է շփոթել թիմարատերերի և զեամեթի տերերի «ջերեբու» կոչված զինվորների հետ:

22. Թերաֆֆի, քերիֆֆի կարգ ունեցող զինվորներն ունեին իրենց որոշակի ուժերը, որ կոչվում էր «ուլուֆե», Թերաքքին այստեղ հավելումի իմաստ ունի: Այն զինվորները, որոնք հատկացված ուժերից բացի, հավելման կարգով ստանում էին նոր գումար, կոչվում էին թերաքքիով զինվորներ:

23. Զիկադե ամիսը—թուրք պատմագիրները առհասարակ գործ են ածում իսլամական լուսնային տարվա ամիսների անունները. դրանք են՝ մուհարրեմ, սեֆեր, ռեբի-ուլ-էվվել, ռեբի-ուլ-ախրը, ջեմազիել-էվվել, ջեմազիել-ախրը, ռեջեբ, շարան, ռամազան, շեվվալ, զիլկադե, զիլհիջջե:

Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները...», հատ. Ա. էջ 339

24. Համգա Միրզան՝ Իրանի խուդաբենդե շահի որդին (շահգադե), հերոսություն կոչվել էր օսմանցիների դեմ: 994 (1586) թվականին, քնած ժամանակ նա սպանվում է իր ծառայողներից մեկի ձեռքով:

* Danismend. Նշվ. աշխ., էջ 69:

Իրանի գահաժառանգի սպանությունը քաղաքական բնույթ է կրել: Թուրք պատմագիրների ասելով, այդ սպանությունը կազմակերպել են թուրքմեն ցեղերի բնյերը: Դրանք թշնամացել էին Համզա Միրզայի հետ՝ Իրանի ժառանգության խնդրով:

25. Աստրախանի (Էժտեհմանի) արշավանքը: Պատմագրի հաղորդած տեղեկություններից պարզվում է, որ Աստրախանի վրա արշավելու նախաձեռնողը եղել է Օդրեկի Արդուլլահ խանը: Աստրախանի գրավման խնդիրը կապված է եղել Վոլգա-Դոն գետերի միջև ջրանցք կառուցելու փորձի հետ, որը տեղի է ունեցել 977 (1569) թվականին, Սոքուլու Մուհամմեդ փաշայի սադրազամության օրոք: Ջրանցքի կառուցման փորձի և Աստրախանի արշավանքի մասին խոսում են թե XVII դարի պատմագիրները (Փեշեվին, Քյաթիր Ջելեբին, Սելանիկին), և թե ժամանակակից թուրք պատմաբանները (Ուզունչարչըն, Դանիշմենդը), ինչպես նաև ժամանակակից թուրքական պատմագրության պետական-պաշտոնական աղբյուրը հանդիսացող «Թարիխը», որտեղ կարդում ենք.

«Ընդհանուր թուրքական պատմության տեսակետից Սոքուլուի կառավարության շրջանի ամենանշանակալի դեպքը այդ խելացի և գիտակ վեզիրի լուրջ նախաձեռնությունն է, որը կարծես ապագան կանխագուշակելով, հասկացել էր այդ գործի մեծ կարևորությունը օսմանյան պետության համար և ցանկացել էր արգելք լինել Մոսկվայի ցարիզմի առաջխաղացմանը թուրքական երկրներում և քուրմական աշխարհը կապել Օսմանյան կայսրության հետ: Սելիմ II-ի յամանակ, Թեն [Դոն] և Իթիլ [Վոլգա] գետերի իրար մոտեցող ուղղանների միջև ջրանցք բաց անելով և այդ ջրանցքի միջոցով օսմանյան բանակն ու նավատորմը Սև ծովից հեշտությամբ կասպից ծովը փոխադրելով, [փաշան] նպատակ ուներ մի կողմից հյուսիսից սպառնալ օսմանյան փաղիշարության մրցակից և թշնամի Իրանի Շահությանը, մյուս կողմից՝ ճանապարհ բաց անելով դեպի Միջին Ասիա, Իթիլ գետի վրա գտնվող Կազանի և Հաջը-Թարհանի (Աստրախանի) խանությունները նվաճած Մոսկվայի ցարիզմը հեռացնել այդ վայրերից»:

Կազանի և Աստրախանի թուրքական խանությունների գրավումը Ռուսաստանի կողմից, թուրք պատմագիրների ասելով, խիստ բացասական ազդեցություն է թողել օսմանյան թուրքերի և Միջին Ասիայի «թուրքական աշխարհի» վրա:

Փեշեվին դառնությամբ նշում է, որ այդ իսլամական ժողովուրդներից «կենդանի շունչ անգամ չի մնացել»: Քյաթիր Ջելեբիի ասելով, «Մոսկվայի քաջիրների դաժանությունը ենթակա մնացածները ներկայումս աշխարհի ապավին Դարվաշին»^{**} խնդիր են ներկայացրել»:

Համեմբը Աստրախանի արշավանքի մասին դրում է, որ 977 (1569) թվականին օսմանյան նավատորմը Ստամբուլից շարժվեց Ազովի ծովը: Բանակն ուղարկվեց երկու նվազով, սկզբում 3000 ենիչերիներ, ապա 5000 ենիչերիներ, 3—5 հազար բանվոր, 20—30 հազար սանջակի զինվոր և սիփահի, որոշ թվով մասնագետներ և ինժեներներ, ինչպես նաև մեծ քանակությամբ գործիքներ: Ղրիմի խան Դեվլեթ Կիրայը 30 կամ 50 հազար թաթար զինվորներով միանում է օսմանյան բանակին^{***}:

Ըստ մի շարք պատմագիրների, ջրանցքի աշխատանքները շարունակվել են մոտ երեք ամիս. նախագծված աշխատանքի 1/3-ը կատարվել է և թշնամուց

* „Tarih“, c. III, Jeni ve Yakin zamanlar, 1933, Ankara, s. 63—64.

** Սուլթանական արքունիքի Բարձր Դուռը:

*** J. de Hammer. Histoire de l'Empire Ottoman, Paris, v. XVI, p. 322.

ուչ մի վախ չի եղել»։ Ի. Հ. Դանիշմենդը նշում է, որ Իվան IV-ը 15—20 հազարանոց բանակով հարձակվել է թուրքերի վրա և խանգարել ջրանցքի կառուցման աշխատանքները*։

Աստրախանի արշավանքի և ջրանցքի բացման աշխատանքների անհետևանք մնալու գործում, թուրք պատմագիրների կարծիքով, Ղրիմի խանը վախենալով, որ գործի հաջողության դեպքում Ղրիմը վտանգի կարող է ենթարկվել, խիստ ողորկագական խաղ է խաղացել։

XVIII դարի թուրք պատմագիր Ջեվդեթ փաշան իր «Թարիհի Ջեվդեթ»-ում գրել է. «Փոխանակ Մաջարիստանի [Հուգարիա] և Խրվաթիստանի նվաճումով զբաղվելու, օսմանյան պետության համար ավելի ձեռնտու էր զբաղվել Կազանի և Աստրախանի էյալեթների գրավմամբ ու պահպանմամբ, որովհետև Կովկասի, Աստրախանի և Կազանի բնակիչները, մոտիկության, ցեղակցության և կրոնական և դավանական միության տեսակետից կենթարկվեին օսմանյան կառավարության աղդեցությանը և կմիանային Օսմանյան երկրին։ Այդ դեպքում Ղրիմն էլ աստիճանաբար կդառնար պետության մյուս էյալեթների նման։ Աստրախանի և Կազանի միջոցով Մեծ Թաթարիստանը ևս կենթարկվեր օսմանյան պետության ազդեցությանը» ։

Աստրախանի պաշարումը վերացվում է, ջրանցքի աշխատանքները դադարեցվում են և մնում անավարտ. բանակն ու բանվորները վերադառնում են մեծ դժվարություններով։ Մի քանի պատմագիրների ասելով, շատերը զոհվում են ռուսական սառնամանիքներից։ Կենդանի են մնում և վերադառնում միայն 17 հազար մարդ։ Ի. Հ. Դանիշմենդը, իր վերոհիշյալ գրքում մանրամասն խոսելով այդ արշավանքի մասին, տալիս է Օսմանյան կայսրության հետապնդած նպատակները, որոնք հանգում են հետևյալին։

1) Աստրախանի խանության վերականգնումով Ռուսաստանին Կասպից ծովից հետ մղել դեպի հյուսիս և նրան զրկել սև-ծովյան ճանապարհից։ 2) Վերջ տալ Ղրիմին սպառնացող ռուսական վտանգին և ապահովել նրա անկախությունը։ 3) Գրավել և միացնել Կասպից և Ադով ծովերի միջև եղած հողերը։ 4) Ապահովել Հյուսիսային և Հարավային Կովկասի գրավումն ու միացումը։ 5) Ծովային ճանապարհով հյուսիսից սպառնալ Իրանին և հեշտացնել բանակի փոխադրությունը [դեպի Իրան]։ 6) Կապ հաստատել Թուրքիայի ու Միջին Ասիայի միջև և այլն***։

26. Մակրու, մակրուի կապել. մակթու բառացի նշանակում է գինը որոշված, առանց չափի և կշեռքի, միանվագ վաճառք։ Հստ եկամուտի և բերքի դանձված հարկից բացի, կար նաև մակթու գանձվող հարկ։ Այդպիսի հարկատվության համար գործ էր ածվում «մակթուի կապել» տերմինը։ Թուրքիայում կային վիլայեթներ, որոնք «մակթուի էին կապված», այսինքն վճարում էին միանվագ գումար. դրանք էին Բաղդադի, Բասրայի էյալեթները, Եգիպտոսը և այլն։ Դրանց կողմից տարեկան մի անգամ վճարված մակթուն կոչվում է «իքսալիյե»։

27. Ուլուֆե—զինվորներին տրվող ռոճիկը։ Հստ սովորության, ուլուֆեի բաժանումը կատարվում էր հառուկ հանդիսավորությամբ, հրավիրվում էր սագրադամի և վեզիրների դիվան։ Ուլուֆեն տրվում էր ըստ զինվորների խմբերի, որը գորանոցում բաժանվում էր առանձին զինվորների միջև։

* Danişmend, նշվ. աշխ., հատ. II, էջ 382—387։

** Ahmed Cevdet, Tarihi Osmani, c. 1, s. 241—242.

*** Danismend, նշվ. աշխ., էջ 383։

Ուլուֆենն տրվում էր տարեկան շորս անգամ, Դրանք հայտնի էին հատուկ անուններով. «լեզեզ» «մասար» «ռեջեչ» և «ոեջեչ», Այդ բառերը կազմված էին լուսնային յուրաքանչյուր տարվա երեք ամիսների անուններից վերցրած մեկական տառերից, (օրինակ, լեզեզը կազմված էր շեվվալ, զիլկատե և զիլհիջե ամիսների լ, զ, զ, տառերից)։

28. Ստամբուլի պայմանագիրը կնքվել է 998 (1590) թվականի մարտի 21-ին, Դա Իրանի և Թուրքիայի միջև կնքված երկրորդ պայմանագիրն էր։ Հաշտության պայմանները տրված են Ֆերիդուն Բեյի «Մյունշեաթում»։ տե՛ս սույն գլխի ծանոթագրությունը։ Նոր պայմանագրով Թուրքիային են անցնում օսմանցիների կողմից գրավված վայրերը՝ Թավրիզը, Կարաջաղաղը և դրանց նահիյենները, Գենջիի և Ղաթաբաղի շրջանները, Շիրվանն ու նրա շրջակայքը, Գյուրջիստանն ու նրան ենթակա մասերը, Նիհավենտը իր շրջակայքով, Լորիստանն ու նրա շրջակայքը։ Դավանական հարցում նախկին պայմանները մնում են ուժի մեջ։ (Տե՛ս սույն գլխի 1 ծանոթագրությունը)։

29. Աջեմի օղլանների դեվլիբմեն. «դեվլիբմեն» նշանակում է հավաքել, ժողովել, Ենիշերիական բանակը համալրելու համար Թուրքիայի ոչ-մուսուլման ժողովուրդների երեխաների բռնի հավաքումը հայտնի է «դեվլիբմեն» (մանկահավաք) անունով։ Օսմանյան սուլթանների հավաքագրած երեխաները կոչվում էին «սջեմի օղլաններ» (անփորձ, անվարժ սղաններ), որոնք կրթվում և դաստիարակվում էին հատուկ զորանոցներում՝ իսլամական և զինվորական ոգով։ Ուսման և դաստիարակության երկարատև ընթացքը ավարտելուց հետո, աջեմի օղլանները բաժանվում էին զինվորական տարբեր դասերի՝ ենիշերիների, սիփահիների, սիլահդարների, ուլուֆեջիների, զարիբների և ազաբների։ Աջեմի օղլանների մի մասն էլ ծառայության էր մտնում արքունիքում կամ վեզիրների և բեյերի մոտ, մյուս մասը աշխատում էր նավակների վրա՝ որպես թիավար և ջամիների շինարարությունում՝ որպես բանվոր։

Արքունիքում ծառայության մտած աջեմի օղլաններից եղել են այնպիսիները, որոնք աստիճանաբար բարձրանալով հասել են մինչև վեզիրության, սադրս-զամանության և այլ բարձր աստիճանների ու կոչվել են «դեվլիբմեն» սադրազամներ և վեզիրներ։

30. Չորբաջի — օգտագործվում է մի քանի իմաստով։ Գյուղում հարգված, բարեգործ և սպիտակամորուք մարդիկ կոչվում էին չորբաջի։ Քրիստոնյա հպատակների (զիսավորապես զավառներում) առևտրական և պատվավոր դասին պատկանողները նույնպես չորբաջի էին կոչվում։ Ենիշերիական բանակում միևնույն կաթսայից չորբա (սուպ) ստացող զորքերի խմբի պետը (հարյուրապետի աստիճան ունեցող սպան) նույնպես չորբաջի էր կոչվում։ Տվյալ հատվածում օգտագործված է վերջին իմաստով։

31. Զինադ, դազա—իսլամական կրոնի հաղթանակի համար անհավատների (քյաֆիր) դեմ մղված պատերազմը։

32. Հավանաբար աշխարհի ոչ մի քաղաքում այնքան հաճախակի և կործանարար հրդեհներ չեն ունեցել, որքան Ստամբուլում։ Թուրք պատմագիրներն իրենց գործերում արձանագրել են մեծ և կործանարար հրդեհների բազմաթիվ դեպքեր։

Ի. Հ. Դանիշմենդը 977 (1569) թվականի սեպտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած մեծ հրդեհի մասին իր «Խրոնոլոգիա»-ում գրում է. «Այս մեծ հրդեհը տևել է 7 օր 7 գիշեր... մի քանի օտար աղբյուրների տվյալներով, այս սոսկալի հրդե-

հենի հետևանքով այրվել է 36 հազար տուն, բայց անտարակույս դա չափազանցություն է: Քաղաքաշինության տեսակետից Ստամբուլի դեմքը շատ հաճախ փոփոխող նման հրդեհների պատճառած ամենամեծ վնասներից մեկը լինում էր այն, որ բազմաթիվ կուլտուրական հուշարձաններ և մեր ազգային պատմությունը լուսաբանող հազարավոր փաստաթղթեր մոխիրի էին վերածվում... Ավելի հետաքրքիր է հետևյալ փաստը... Հրդեհը մարելու եկած ենիչերիները, առանց ղեկավարի մնալով, սկսում էին կողոպուտը և թալանը, որով պատճառ էին դառնում հրդեհի տարածմանը*:

Ստամբուլի այդպիսի հաճախակի հրդեհների հիմնական պատճառն այն էր, որ քաղաքի հին թաղամասերի շինությունները ընդհանրապես փայտաշեն էին, փողոցները վերին աստիճանի նեղ և տները շատ խիտ, չկային հակահրդեհային միջոցառումներ, բնակչության կուլտուր կենցաղային մակարդակն էլ շատ ցածր էր:

Ստամբուլի հրդեհները անտարակույս մեծ պատուհաս են հանդիսացել հատկապես բնակչության ցածր դասերի համար, որոնք ստիպված են եղել ապրել բնակարանային շատ վատ պայմաններում, իսկ հրդեհներից հետո էլ մնացել են անօթե և անօգնական:

33. Եղի-կուլե—հայտնի բերդ Ստամբուլում, որտեղ բանտարկվում էին նշանավոր մարդիկ:

«ԹԱՐԻԽԻ ՍՈԼԱՔ ԶԱԴԵ»

1. Մեհդին — իսլամական 12 իմամներից տասներկուերորդն է, որի գալըստյանը սպասում էին մուսուլման հավատացյալները:

2. XVI—XVII դարերում Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանման համաձայն Ջուլկադերիյեի վիլայեթը (կամ էյալեթը) ուներ վեց սանջակ՝ Մարաշ, Մալաթիա, Այնթափ, Կարս-Ջուլկադերիյե և Սամսատ:

3. Քեֆե—տե՛ս Քյաթիր Զելեբիի «Ջիհան նյումա»-ի 67-րդ ծանոթագրությունը:

4. Խոսքը վերաբերում է Վանի բերդին (ժայռին):

5. Կրոնի մարտիկներ — թուրք պատմագիրները օսմանյան բանակի զինվորներին անվանել են իսլամական կրոնի համար մարտնչողներ (մարտիկներ):

6. «Սերդեն գեշտի» — բառացի նշանակում է «գլխից ձեռք քաշեց»։ Օսմանյան բանակի «աքընջիների» (զրոհողների, արշավողների) զորամասերից հետագայում կազմվեցին «սերդեն գեշտի» և «գալ կըլըջ» (սուրը մերկացրած, սուսերամերկ) անունները կողմ հատուկ զորախմբեր:

«Սերդեն գեշտի» զորախմբի պարտականությունն էր՝ անսպասելի կերպով խրվել թշնամու բանակի շարքերը կամ մտնել պաշարված բերդը: Այս խմբի զինվորները իրական մահն աչքն առած հարձակվում էին թշնամու բանակի վրա սլաքից, ձախից կամ թիկունքից: Այդ հարձակումները եղել են շատ ահարկու և ընդհանրապես վերջացել են հաղթանակով: Երբ պաշարված բերդի գրավումը ուշացել է, այդ դեպքում «գալ կըլըջ» խմբի զինվորները, գիշերով գաղսնի աստիճաններով անսպասելիորեն մտել են պաշարված բերդը, շփոթություն առաջացրել թշնամու շարքերում և դրանով հեշտացրել բերդի գրավումը:

7. Գուեխտաֆ — Իրանի էյալեթներից է: Սահմաններն են. հյուսիսից՝ Խորասանը, արևելքից՝ Աֆղանստանը, հարավից՝ Գիրմանը և Ֆարսը, արևմուտքից՝

* Danişmend, նշվ. աշխ., էջ 387.

կրանակաւն Իրաքը: Կենտրոնն է Շարիսթանը: Գուհիստան անունով երկրներ կան նաև Հնդկաստանում և Բելուջիստանում:

8. Իսլամ մյուզանիդներ—կրոնի մարդիկ, կրոնի համար պատերազմող իսլամական զինվորներ: Կրոնի համար մղվող պատերազմը կոչվում էր «ջիհադ» (սրբազան պատերազմ), իսկ մասնակցողը՝ «մյուզահիդ»:

9. Թուրքական ֆեոդալական կարգերի օրոք թիմարներից ավելի մեծ «դիր-լիքները» կոչվում էին զեամեթներ, նրանց տերերը՝ զեամեթի բեյեր: Հյալեթների բնակիչներին ենթակա սանջակի բեյերը իրավասու և պատասխանատու էին սանջակի թե՛ վարչական և թե՛ զինվորական գործերի համար: Պատերազմի դեպքում, բնակիչների հրամանատարութամբ, սանջակի բոլոր թիմարատեր սփահիներ, իրենց շեքելուների հետ միասին գնում էին պատերազմի:

10. Օսմանյան բանակի այն զորամասերը, որոնք հյալեթների փաշաների (մերիմիրան) և սանջակի բեյերի հրամանատարութամբ գնում էին պատերազմի, կոչվում էին «եւլի կուլի» զինվորներ: Եւլի կուլիների զորամասը բաժանվում էր ազաբների, սեկբանների, իջարեիների (վարձկանների) և մյուսեյլեմների: Ազաբների դասին պատկանող զինվորներն ամուրի էին: Սեկբաններ էին համարվում կամավոր կերպով զինվորական ծառայութան մտած գյուղացիները: Իջարեիները սահմաններում, քաղաքներում ու բերդերում ծառայող թնդանոթածիգ զինվորներն էին և ծառայում էին որոշ վարձով: Մյուսեյլեմները կամուրջներ, ճանապարհներ նորոգելու և խրամատներ փորելու համար ընթանում էին բանակի առաջապահ ջոկատի առջևից:

Անատոլիայում այդ դասի զինվորները կոչվում էին «յուրուլմեներ»: Նրանց ստացած 80—100 դյունում հողի՝ «չիֆթլիքի», շարիաթական տասանորդը (աշարը) իբրև զինվորական ծառայութան վնասագումարը մնում էր իրենց: Նրանց ապաները կոչվում էին «միրի-մյուսեյլամ» և «միրի-յուրուլման»:

Այստեղ հիշված ազաբ աղաները ազաբների դասի հրամանատարներն էին:

11. «Աֆրեզիներ» խմբերը եղել են օսմանյան բանակի արշավող, հարձակվող առաջին զորամասերը: Նրանք կազմակերպվել էին Օրխան Ղազիի ժամանակ: Թուրք պատմագիրների վկայութամբ, աքընջիները օսմանյան բանակում ծառայել են 250 տարի: Բայց քանի որ աքընջիները կանոնավոր զորք չէին համարվում, ձմռան ամիսներին նրանք վերադառնում էին իրենց վայրերը և զբաղվում արհեստներով:

12. Իսլամ-ղազիներ — տե՛ս «Թարիխի Սելանիկիի» 31-րդ ծանոթագրութունը:

13. Բեռ (յուք) — գործ է ածվում իբրև դրամի (ակչե) միավոր: Յուքի քանակը տարբեր է եղել թե՛ ըստ ժամանակի և թե՛ ըստ վայրի: Թուրքական որոշ աղբյուրներում ցույց է տրվում 100 հազար ակչե, այլ աղբյուրներում՝ 500 հազար ակչե:

14. Վեֆայի հրապարակը Ստամբուլի եվրոպական մասի հրապարակներից է:

15. Աբազա փաշայի ապստամբությունը էրզրումում և դրա հետ կապված յեպքերը, անտարակույս շատ կարևոր են XVII դարի Թուրքիայի վարչական կարգի քայքայման և երկրում տիրող անկարգությունների ընդհանուր բնույթն ուսումնասիրելու տեսակետից: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Աբազայի ապստամբությունը տեղի է ունեցել Արևմտյան Հայաստանի հողի վրա, պարզ է, որ այդ շարժումը խիստ կործանարար ազդեցություն է ունեցել նաև հայ ժողովրդի համար: Դրա պերճախոս ապացույցն է հանդիսանում այդ դարաշրջանի հայ պատմիչների կողմից գաղութամբ դրի առնված այն անասելի շարիքները, որ այդ

սպատմաբան շարժումը պատճառել է հայ ժողովրդին: Հայ պատմագիրներն անիծում են Աբաղային՝ իբրև թուրքական բռնապետական ռեժիմի տիպիկ ներ-
կայացուցչի:

Աբաղա փաշայի ապստամբության մասին տե՛ս նաև սույն աշխատության
սուղին հատորում, նախմայի պատմության 82—85 էջերը:

16. Խազինեդար — խազինե՛ գանձարան, դրամարկղ, խազինեդար՝ գանձա-
րանի վարչության և պահպանության պաշտոնատար անձ:

17. Սեկրան, սեկրան գրել — տե՛ս Քյաթիբ Ջելեբիի «Ֆեզլեբե»-ի I հա-
տորի 8-րդ ծանոթագրությունը:

18. Մյուսելլիմ — տե՛ս սույն գլխի 10-րդ ծանոթագրությունը: Մյուսելլիմ
էին կոչվում նաև կանոնավոր զինվորական կազմակերպության հեծյալ զինվոր-
ները, որոնք հետագայում ծառայում էին բանակի թիկունքի աշխատանքներում:

19. Ուլեմա—«ալիմ»-ի հոգնակին, բառացի նշանակում է գիտնական: Մու-
սուլմանական բարձր հոգևորականությունը կոչվում էր ուլեմա, այսինքն գիտնա-
նաններ, քանի որ այդ դարաշրջանում գիտությունը հոգևորական դասի մենաշը-
նորհն էր: Հաճախ գործ է ածվում «ուլեմա» և «սուլեհա» միասին: Սուլեհա
(«սալիհ» բառի հոգն.) նշանակում է բարեպաշտ, կրոնի հրամաններն ու ցու-
ցումները կատարող անձ:

20. Դիրլիֆ — Օսմանյան իշխանության մեջ վաղուց ընդունված, ավելի ճիշտ
սելջուկյան իշխանությունից և Անատոլիայի բեյությունից օսմանցիներին ան-
ցած պետական բոլոր տեսակի ծառայությունների համար տրված ռոճիկը, կամ
հողը (խաս, զեամեթ, թիմար) կոչվել է «դիրլիֆ», որի քանակությամբ սահման-
վել են խասը, թիմարը և զեամեթը:

21. Սուլթան Մուրադ IV-ը իշխել է 1032—1049 (1623—1640) թվական-
ներին:

22. Թուլ — տե՛ս «Թարիխի Սելանիկի»-ի 8-րդ ծանոթագրությունը:

23. Խոսքը Սուլթան Օսման II-ի մասին է, որ իշխել է 1027—1031 (1618—
1622) թվականներին: Նա հայտնի է «Գենչ Օսման» («Երիտասարդ Օսման») ա-
նունով: Այդպես է կոչվել 14 տարեկան հասակում գահ բարձրանալու համար:
Մահվել է 13 տարեկան հասակում:

24. Զուրֆա — բառացի՝ ուժով գործ տեսնող, բռնի ուժ գործադրող, հափըշ-
տակող, իրավունքն ու արտադրությունը ոտնահարող անձնավորություն: Այդ դա-
րաշրջանում պետական իշխանության թուլացման հետևանքով, Ստամբուլում երևան
են գալիս «զորբաներ», որոնք պետական և հասարակական կյանքում առաջաց-
նում են ամեն տեսակ անկարգություններ և բռնություններ գործադրում: Տես
նաև հաջորդ՝ 25-րդ ծանոթագրությունը:

25. Սուլթան Մուրադ IV-ը արշավանքի ելնելով Երևանի վրա, ճանապարհին
բազմաթիվ սպանություններ է կատարել:

Համմերը իր «Օսմանյան կայսրության պատմության» մեջ նշում է, որ սուլ-
թան Մուրադ IV-ը իր կարճատև իշխանության ընթացքում սպանել է տվել 20
հազար մարդ: Ժամանակակից թուրք պատմաբան Դանիշմենդը, չթխտելով այդ
հանդամանքը, աշխատում է «մեղմացնել» սուլթանի դաժանությունները՝ դրանք
համարելով «պատմական անհրաժեշտություն»:

26. Լեվենդ զինվորներ էին կոչվում վենետիկցիների մոտ վարձով ծառա-
յող թեթև զորամասերի զինվորներ: Օսմանյան բանակում ևս այդ տիպի զին-
վորները ստացել էին «լեվենդ» անունը:

27. Կափուղիներէ Բերխուդան—Կափուղի բառացի նշանակում է դռնապան, Կափուղի էին կոչվում բարձր հիմնարկների մուտքը հսկող և դիմողներին ընդունող պաշտոնյաները: Կափուղի բաշին սուլթանի արքունիքի դռնապանների ղեկավարն էր և որպէս այդպիսին ուներ իր քեթխուդան (գործակալը, տեսուչը):

28. Աբդեռք — ար՝ ջուր, դեսթ, ձեռք, Իսլամական շարիաթական կարգով, նամազ անելու համար երեսը, ոտները և ձեռքերը լվանալու արարողութիւնը կոչվում էր «աբդեռք»:

29. Էմիր-ուլ-Ումերա — տե՛ս Ք. Չելեբիի «Ֆեզլեբէ»-ի I հատորի 25-րդ ծանոթագրութիւնը:

30. Ջեբելու — տե՛ս Քյաթիբ Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ի 22-րդ ծանոթագրութիւնը:

31. Սիփահի, սիփահիություն — տե՛ս «Թարիխի Սելանիկի»-ի 12-րդ ծանոթագրութիւնը:

32. Չավուշ, Չավուշ բաշի — տե՛ս Ք. Չելեբիի «Ֆեզլեբէ»-ի II հատորի 28-րդ ծանոթագրութիւնը:

33. Աք-Օղլան — սուլթանական արքունիքի կառապանի և ձիապանի օգնականները կոչվում էին ակ-օղլանը կամ ակ-ուշաղը:

34. Չուրբաշի — տե՛ս «Թարիխի Սելանիկի»-ի 30-րդ ծանոթագրութիւնը:

35. Սալավաթ, Սալավաթ կարդալ — սալավաթ կամ սելաթ՝ աղոթք, նամազ, փեյղամբարին (Մուհամմեդ մարգարեին) ուղղված հատուկ աղոթք: Սալավաթը կարդում են օրվա որոշ ժամերին. գոյութիւն ունի առավոտյան սալավաթ, երեկոյան սալավաթ և այլն: Կան նաև բայրամի հատուկ սալավաթ:

36. Ռուզի-կասըմ — ռուզ օր, ցերեկ, կասըմ՝ բաժանող, բաժանում: Ռուզի-կասըմը, Ռուզի խրջրի հետ միասին տարին բաժանում է երկու հաւասար մասի: Ռուզի-կասըմի օրը հոկտեմբերի 26-րդ օրն է: Այդ օրը համարվում է ձմեռվա սկիզբը Ռուզի խրջրը (կամ խրդրը), այսինքն խրջրի օրը, ապրիլ ամսի 26-րդ օրն է:

ՇԱՆԻ ԶԱԴԵ

1. Սրբազան Մեքքայի մեվլեվի. մեվլեվի էին կոչվում Մեվլանա Ջելադ-էդ-Դինի կողմից XIII դարում հիմնված դերվիշական աղանդին պատկանողները և նրա հպատակները: Այդ դերվիշական միաբանութիւնը (թարիքաթ) հատկապես տարածվել էր Ստամբուլում: Մեվլեվի դերվիշների հայտնի մեվլեվիական թեֆիյեն (Իսլամական վանքը)՝ մեվլեվի-խանեն, գտնվել է Ղալաթայում: Մեծ կադիի, այսինքն՝ մեծ մոլլայի պաշտոնն ու նրան ենթակա շրջանը կոչվել է մեվլեվիյեթ (մեվլեվիութիւն): Այսպես, Ստամբուլը բաժանված է եղել շրջա մեվլեվիութեան, որոնք հետագայում կազմեցին քաղաքապետութեան (շեհր-էմանեթի) շրջանները, քաղաքումսները:

Սրբազան Մեքքայի մեվլեվին այդ քաղաքի կրօնական բարձր պաշտոնյաներից էր, որը նշանակվում էր Իսլամական խալիֆայի՝ սուլթանի կողմից:

Պատմագիր-տարեգիր Շանի Զադեն սրբազան Մեքքա քաղաքում վարել է մեվլեվիի պաշտոնը:

«ԹԱՐԻԽԻ ՇԱՆԻ ԶԱԴԵ»

1. Նիզամի ջեդիդ (նոր կարգ). Սուլթան Սելիմ III-ի կանոնավոր զինվորական բանակ ստեղծելու և կենտրոնացած կառավարական ապարատ կազմակեր-

այելու ռեֆորմիստական նախաձեռնությունը պատմության մեջ հայտնի է «նի-
դամի ջեզիդ» անունով: Սուլթան Սելիմ III-ի իշխանության շրջանը զուգադիպում
է համաշխարհային նշանակություն ունեցող Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության
և եվրոպական երկրներում սկսված առաջադիմական ռեֆորմների տարիներին:
Ինչպես իրավամբ նշում է Ա. Ֆ. Միլլերը, «Մի շարք երկրներում սկսված ռե-
ֆորմներն այդ երկրների և ժողովուրդների առաջադիմության արտահայտությունն
էին, իսկ Թուրքիայում ռեֆորմների հիմնական, գուցե և միակ պատճառը, կառա-
վարող դասակարգի առաջադիմական մի փոքրիկ խմբի ձգտումն էր կայսրու-
թյունը փրկելու սպառնացող վտանգից»:

Արդարև, այդ ժամանակ, երբեմնի հզոր Օսմանյան կայսրությունը, մի
շարք արտաքին և ներքին գործոնների հետևանքով, արագորեն քայքայվում էր:
Սուլթան Սելիմ III-ը, Օսմանյան կայսրությունը այդ վերահաս վտանգից
փրկելու նպատակով, ձեռնարկում է ռեֆորմներ:

Ենիշերիական բանակի կազմալուծումը և հիմնականում դրա հետ կապված
պատերազմական անհաջողությունները, որոնք շարունակվում էին վերջին տաս-
նամյակներում, պետության ֆինանսական դժվարությունները և պետական զան-
գարանի բացարձակ դատարկությունը, սուլթան Սելիմին դրդում են վճռական
միջոցներ ձեռնարկել կայսրության ռազմական, վարչական և ֆինանսական հզո-
րությունը վերականգնելու համար:

Նա ձգտում է Օսմանյան կայսրության հզորությունը վերականգնել ոչ թե
Ենիշերիական բանակի վերակազմությամբ, որը բազմաթիվ փորձերից հետո
ապարդյուն էր անցել, այլ եվրոպական ձևի, կարգապահ և կանոնավոր բանակի
կազմակերպումով: Իսկ պետության ֆինանսական դրությունը բարելավելու հա-
մար. նա ցանկանում է ստեղծել կենտրոնացված և ամուր պետական բյուջե:

2. Ռուսչուլ յարանի» («Ռուսչուլի բարեկամներ»): սուլթան Սելիմի ռե-
ֆորմների փորձերը կատաղի դիմադրության են հանդիպում ռեակցիոն, ֆանա-
տիկ շրջանների և կայսրության տարբեր մասերում գրեթե կիսանկախ դրույուն
ձեռք բերած խոշոր ֆեոդալների կողմից: Սուլթան Սելիմ III-ը գահընկեց արվեց:

Ռումելիի (Թուրքիայի եվրոպական մաս) խոշոր ֆեոդալ Մուստաֆա Աղան
(1765—1808), որը հետագայում հայտնի է դառնում Բայրաքդար (Ալեմդար, դրո-
շակակիր) փաշա անունով, 1808 թվականին, կարճ ժամանակում ստանում է
սադրազամի պաշտոնը:

Նա մի շարք պատերազմներում և, մասնավորապես, 1806 թվականի ռուս-
թուրքական պատերազմում վարում է Դանուբյան բանակի սերասքերի պաշտոնը և
մեծ հռչակ ու հեղինակություն է ձեռք բերում:

Մուստաֆա փաշան լինում է Սելիմ III-ի ռեֆորմիստական նախաձեռնու-
թյունների համոզված կողմնակիցներից և երբ 1806 թվականին սուլթան Մուս-
տաֆա IV-ի կողմից սադրազամ է նշանակվում, Սելիմ III-ի ռեֆորմները կյան-
քում իրականացնելու համար փորձում է գահընկեց արված Սելիմ III-ին նորից
գահ բարձրացնել: Այդ նպատակով, Բայրաքդար փաշան՝ իրեն հավատարիմ և իր
հետ կապված բարեկամներից կազմակերպում է խիստ զաղտնի քաղաքական մի
խմբակցություն: Այս զաղտնի կազմակերպությունը հայտնի է «Ռուսչուլի բարե-
կամներ» (թուրքերեն՝ «Ռուսչուլ յարանի» կամ «Ռուսչուլ էրենլերի») անունով:

Թուրք պատմագիր-տարեգիր Ջնվդեթ փաշայի ասելով, Բայրաքդար փաշան հինվել է 20—30 հազար զինվորներից կազմված կանոնավոր և լավ զինված իր բանակի վրա:

«Ռուսջուքի բարեկամներ» գաղտնի կազմակերպությունը կարելի է համարել Թուրքիայի առաջին քաղաքական կազմակերպությունը, պարտիան*, որն ուներ իր որոշակի քաղաքական նպատակները:

Ռուսջուքը կազմակերպության կենտրոնն էր, որտեղ պատրաստվում էին այն չինվորական ուժերը, որոնք Բայրաքդար փաշայի ղեկավարությամբ պիտի պաշտպանեին և իրականացնեին Սելիմ III-ի ռեֆորմները:

«Ռուսջուքի բարեկամների» կազմակերպության անդամներից մեկը՝ Բայրաքդար փաշայի գլխավոր խորհրդական Ռամիզ էֆենդին, որ իր ժամանակի բազմակողմանի կրթության ստացած պետական և քաղաքական հայտնի գործիչներից էր, դառնում է Սելիմ III-ի ռեֆորմների ակտիվ պաշտպանը: «Ռուսջուքի բարեկամներին» նշանավոր անդամներից էին նաև Մուհամմեդ Թահսին էֆենդին, Մուհամմեդ էմին Բեհշեքը, Մանուկ Միրզոյանը (Մանուկ Բեյը) և ուրիշներ:

Մանուկ Բեյը Բայրաքդար փաշայի ֆինանսական և առևտրական գործերի ղեկավարն ու կազմակերպիչն էր, որի մասին սովետական թրքագետ Ա. Ֆ. Դիլիբը, առանց աղբյուրը ցույց տալու, գրում է. «Դանուբյան քաղաքների և բուն Նտամբուլի հայ բուրժուազիան, որը նյութական կապերով կապված էր Մանուկ Բեյի հետ, նրա մեջ տեսնում էր բովանդակ հայ «ազգի» (millet) հզոր պաշտպանին...»։ Մի այլ տեղում նա գրում է. «Մանուկ Բեյն իր անձը և հարստությունը դրեց գաղտնի կազմակերպության տրամադրության ներքո Բայրաքդարի ղիրքը և հարստությունը առաջնակարգ տեղ էին ապահովում խմբակցության անդամների միջև»**:

Մանուկ Բեյի ազդեցությունը հատկապես ուժեղանում է 1807—1808 թվականներին Բայրաքդարի սահրազամության ժամանակ Մանուկ Բեյը գալիս է Ստամբուլ: Բայրաքդար փաշան «Ռուսջուքի բարեկամների» գործունեության ամենակարևոր շրջանում մեծապես օգտվում է Մանուկ Բեյի խորհուրդներից: Այդ ժամանակ նա Բարձրագույն Դռան թարգմանի (դրապոման) պաշտոն էր վարում:

Բայրաքդարի և «Ռուսջուքի բարեկամների» պարտությունից հետո Մանուկ Բեյը Ստամբուլից փախչում է Ռուսջուք և ապա Բուխարեստ***:

3. Ֆաշ — թուրքական աղբյուրներում սեծովյան նավահանգիստ Փոթին կոչվում է Ֆաշ: Ֆաշ-կալեսի՝ Ֆաշի բերդ: Ֆաշի մոտ Սև ծովը թափվող Ռիոն գետը կոչվում է Ֆաշ-գետ (Ֆաշ-շայը):

4. Շանի Զադեն «Իրանի հետ դաշինք կազմելու համար սերասքերին տրված ֆերմանի» կապակցությամբ նշում է, որ երկու իսլամական պետությունների միջև պայմանագրով «երկրորդական տարածայնությունները» արգելք են հանդի-

* Թուրք բառարանագետ Շ. Սամին այդ կազմակերպությունը անվանում է Comite des liberaux ottoman («Օսմանյան լիբերալների կոմիտե»): Kamus ül alem, Istanbul, 1306, էջ 1336.

** A. Փ. Մուլլեր, նշվ. աշխ., էջ 201—203.

*** Մանուկ Բեյի (Մանուկ Միրզոյան) կյանքի և գործունեության մասին թուրք պատմագիրները գրեթե ոչինչ չեն հաղորդում: Միլլերը, որ իր վերահիշյալ գրքում տեղեկություններ է տալիս Մանուկ Բեյի մասին, իր գրքի ծանոթագրություններում հիշում է (էջ 395), որ 1852 թվականին Վիեննայում հայերեն լեզվով լույս է տեսել Դևոնդ Վ. Հովնանյանի գիրքը՝ «Միրզայան Մանուկ Բեյի վարուց պատմությունը»:

սացել ընդհանուր թշնամու՝ Ռուսաստանի դեմ միասնաբար գործելու համար։ Պատմագրի «Երկրորդական» համարվող տարածայնությունները իսլամական սյուննի և շիա դավանանքների միջև դարերով շարունակվող կրոնական-դավանական հակամարտություններն են, որոնք երկարատև պատերազմների առիթ են հանդիսացել Իրանի և Թուրքիայի միջև։ Շանի Զադեն 1225 և 1226 (1810—1811) թվականների իրադարձություններից միայն հարևանցիորեն է հիշում Վրաստանի հետ կապված դեպքերը։ Հայտնի է, որ այդ իրադարձությունները կապված են եղել Ռուսաստանի՝ դեպի Կովկաս սկսած առաջխաղացման հետ։ Սուլթանական Թուրքիան և շահական Իրանը տազնապալի քայլեր են արել Ռուսաստանի առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար, սակայն ապարդյուն։ Ինչպես ցույց են տալիս պատմական դեպքերը, Լրկու իսլամական երկրները փորձել են միանալ իրենց ընդհանուր թշնամու՝ Ռուսաստանի դեմ, սակայն հաջողություն չեն ունեցել։ 1225 թ. Ռուս զենեքալ Տորոսովը իր բանակով շարժվում է Թիֆլիսը գրավելու և այնտեղ գտնվող Աշք Բաշի Սուլումոն խանին խաբեությամբ գերի վերցնելու համար։ Վերջինս փախչում է Ախալցխա և օգնություն խնդրում Իրանից և օսմանյան կառավարությունից։

Ստամբուլի կառավարությունը, օգտվելով Սուլումոնի դիմումից և փորձելով օգտագործել նրա ուժն ու հեղինակությունը, «Վրաստանի ռայաներին և այդ բահահամբույր ժողովրդին» (վրացիներին) հովանավորելու և պաշտպանելու կեղծ պատրվակով, պարզևատրում է Աշք Բաշի Սուլումոն խանին և նրան ուղարկում է հատուկ փաղիշահական ֆերման։

6. Մյուսթեղալիբե — ուժով և բռնությամբ գործող, ապստամբ, ավաղակ, զորբա։

7. Սուլեհաներ — բարեպաշտ մարդիկ։

8. էջֆինջի թիմարների և զևամեթների զորամասեր — թիմարների և զեամեթների տերերի՝ սիփահինների, օսմանյան բանակին տված զինվորները՝ «ջեբեյուններ» կարևոր դեր են կատարել Օսմանյան կայսրության մղած պատերազմներում։ էջֆինջի թիմարների զինվորները, ի տարբերություն այլ թիմարների զինվորների, պատերազմի են գնացել իրենց ալայ-բեյերի դրոշակի ներքո։

9. Խումբարաջի—«հավան» կոչվող թնդանոթներից արձակվող մետ արկերը կոչվել են խումբարա, իսկ այդ թնդանոթներ կրակողները՝ խումբարաջի։ Խումբարա գործ է ածվում նաև ռումբ իմաստով։ Խումբարաջի՝ ռմբաձիգ։

10. Կում Կափուն Ստամբուլի հայաբնակ թաղերից է, որտեղ գտնվող հայկական եկեղեցին համարվում է մայր եկեղեցի։

11. Հունական պատրիարքին կից գործել է տասներկու բարձր հոգևորականներից կազմված խորհուրդ, որը կոչվել է «Տասներկուսի խորհուրդ»։

12. Կադը Քյոյ—Ստամբուլի ասիական թաղամասերից մեկը։

ՄՅՈՒՆԵՋՋԻՄ ԲԱՇԻ

1. Մյունեջիմ—աստղագուշակ, այդ պաշտոնի պետը կոչվել է մյունեջիմ բաշի։ Սուլթանի պալատում մյունեջիմ բաշիները կազմել են պաշտոնական տարեցույցներ, աստղերի դիրքերից և շարժումներից եզրակացություններ են հանել և հայտնել են սուլթանին։ Սուլթանները իրենց պատերազմական ծրագիրը և այլ պետական գործերը համաձայնեցրել են աստղագուշակների ցուցմունքների հետ։

2. «Սանաիֆ-ուլ-աիբա» — բառացի նշանակում է տեղեկությունների էջեր։ Հիշյալ գրքում ամփոփված են այդ դարաշրջանի բոլոր կարևոր պատմական իրադարձությունները։

3. Ա. 2. Վալաաի — ժամանակակից թուրք պատմաբան:

4. Բնագրում՝ Հայկիյե:

«ՍԱՀԱԻՖ-ՈՒԼ-ԱԽԲԱՐ»

1. Բնագրում՝ «Ումմեթի Արմեն». պատմագիրը գործ է ածում «Արմենիա» և «Արմեն» և ոչ «Էրմենիստան» և «Էրմենի», ինչպես առհասարակ ընդունված է թուրքերենում:

2. Վիլայեթ — բառացի նշանակում է նահանգ, կուսակալություն: Մինչև XVI—XVIII դարերը Թուրքիայում «վիլայեթ» և «էյալեթ» անունները գործածվել են գրեթե նույն իմաստով: Հետագայում վերջնականապես ընդունվում է «վիլայեթ» տերմինը, որը և պահպանվում է մինչև հիմա: Մյուսնեջջիմ Բաշին և մյուս թուրք պատմագիրները «վիլայեթ» բառը գործ են ածում ավելի լայն՝ երկիր, երկրամաս, հողամաս իմաստով: Օրինակ, Մյուսնեջջիմ Բաշին «Արմենիայի վիլայեթը», «Վրացական վիլայեթը» գործ է ածում երկիր իմաստով:

3. Ռայա — արաբերեն «ռայիյե» (հոգն. ռեայա) բառի գործածական ձևն է: Բառացի նշանակում է հոտ (անասունների): Ռայա էին կոչվում իսլամական տետությունների հարկատու ոչ-իսլամ հպատակները, որոնք զենք կրելու իրավունք չունեին: Զենք կրելու իրավունք ունեցող իսլամ հպատակները կոչվում էին «բերիյե» (հոգն. բերայա):

4. Դերբենգ — տե՛ս «Թարիխի Սելանիկի» 18-րդ ծանոթագրությունը:

5. Մասիսե — տե՛ս Քյաթիբ Զելեբիի «Զիհան նյումա»-ի 27-րդ ծանոթագրությունը:

6. Բնագրում՝ «Ումմեթի գյուրջ»:

7. Կոստանդինյան ծոց — Թուրքերեն կոչվում է «հալիջի Կոստանդինե» (Ոսկեղջյուր): Այդ փոքր ու գեղեցիկ ծոցը Ստամբուլից ձգվում է մինչև Քյադըտխանե: Ոսկեղջյուրի վրա է կառուցված Ստամբուլի շարժական կամուրջը:

8. Մուստաֆա փաշայի կողմից Վրաստանի նվաճման մասին մանրամասն տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները...», հատ. I, էջ 44—48:

9. Բնագրում՝ «թաբակա»:

10. Բնագրում՝ «հարֆ»:

11. Նեմրուդ — ըստ ավանդության եղել է Բաբելոնի հիմնադիրն ու իշխողը: Նեմրուդը գործ է ածվում նաև որպես բաբելոնյան թագավորների տիտղոս, ինչպես փարավոնը Եգիպտոսում:

12. Բնագրում՝ Յաշա բին-Նուե:

13. Բնագրում՝ Իսթենդեր բին-Ֆիլիբուս, Ֆիլիպպի որդի Ալեքսանդր:

14. Բելխ-Բալխ (Balkh, Bactras) — հնագույն Բակտրիոն երկրի կենտրոնական բաղաբը: Կոչվել է նաև Զերյասբ կամ Զերասբ: Կենտրոնական Ասիայի հնագույն և պատմական բաղաբներից է:

15. Խաս կամ խասս (հոգնակի խասսե), բառացի նշանակում է սեփական, հատուկ, առանձին, թուրքերեն լեզվով գործ է ածվում՝ «խասս օրդու»՝ փաղիշահական հատուկ բանակ, «խազինեի խասսե»՝ փաղիշահական հատուկ կալվածների և գույքերի վարչություն, «խասս-բախշե»՝ արքունական պարտեզ: Խաս էին կոչվում այն հոգներն ու կալվածները, որոնք պատկանում էին փաղիշահին կամ նրա ընտանիքի անդամներին: Թուրք պատմագիրների վկայությամբ, տարեկան 100 հազար ազնից ավելի եկամուտ (դիրլիք) ունեցող թիմարները, որոնք փաղիշահի հողմից շնորհվում էին վեզիրներին ու էմիրներին, նույնպես խաս են կոչվել:

16. Ռում — տե՛ս «Ջիհան նյումա»-ի 45-րդ ծանոթագրությունը:

17. Սպիտակ ծով—թուրքերեն՝ Ակ Դենիզ, արաբերեն՝ Բահրի Սեֆիդ, Սպիտակ ծով է կոչվում Միջերկրական ծովը:

18. Թուրակ կալե—բառացի նշանակում է հողե բերդ. գտնվում է նախկին էրզրումի վիլայեթի Բայազիդ սանջակում: Ալաշկերտի գավառի կենտրոնն է, գտնվում է Տրապիզոնից դեպի Իրան գնացող քարավանային հայտնի ճանապարհի վրա:

19. Բնագրում՝ «Ջիշեբլիք Դերեսի»:

20. Բնագրում՝ «Ջերջեբսի—Բենի» (աղավաղված է):

21. Խաս—տե՛ս այս գլխի 15-րդ ծանոթագրությունը:

22. Աշքերում միլ քաշել — կուրացնել:

23. Այա-Սոֆիա — Ստամբուլում հայտնի ջամի է, որ նախկինում եկեղեցի է եղել. հնում կոչվել է նաև Սերջիոսի և Բաքոսի եկեղեցի. կառուցվել է Հուստինիանոս կայսրի կողմից: Ըստ պատմագիրների տված տեղեկությունների, այս եկեղեցին հայտնի է եղել իր գեղարվեստական և ճարտարապետական կառուցվածքով: Եկեղեցու քարերն անգամ ոսկեզօծված են եղել: Թուրքերի կողմից Ստամբուլի գրավումից հետո, սուլթան Բայազիդ II-ի ժամանակ, Կրզլար աղասի Հյուսեին Սղայի կողմից վերածվել է ջամիի, որի շորս անկյուններում հետագայում կառուցվել են մինարներ:

24. Նկատի ունի Լուսինյան թագավորությունը:

25. Զամի և մեսջիտ (մզկիթ) — առաջինն ավելի մեծ է և ունի մինարե, որտեղ կատարվում է ուրբաթօրյա աղոթքը, քարոզը (խութբե). մեսջիտը ավելի փոքր է:

26. Տարմ—իսլամական աշխարհագրագետների տված տեղեկությունների համաձայն Տարմը Իրանում, Կազվինից հյուսիս ընկած լեռներում, անտառներով և դաշտերով հարուստ մի մեծ գավառ է եղել:

27. Բնագրում՝ «Բենու-Մեսաֆիր»:

28. Բնագրում՝ «Բենու-Սալար»:

29. Բնագրում՝ «Նահիյե»:

30. Սալար (պարսկ.)—նշանակում է գլխավոր, պետ, հրամանատար, սեփասքեր:

31. Կլիմա—արաբերեն և թուրքերեն «իկլիմ» բառից: Գործածվում է կլիմայական գոտու իմաստով: Հին աշխարհագրության մեջ, արևմտյան կիսագնդի (Սմերիկայի) և արևելյան կիսագնդի հարավային կեսի հայտնաբերումից առաջ, ներկայացնողի հյուսիսային կեսը, այսինքն՝ ներկայացնողի քառորդ մասը, հասարակածից մինչև հյուսիսային բևեռ, որ համարվում էր ներկայացնողի բնակեցված տարածությունը, բաժանվում էր 7 մասի (կլիմայական գոտիների), որոնցից ամեն մեկը կոչվում էր «կլիմա»՝ «առաջին կլիմա», «երկրորդ կլիմա» և այլն:

32. Կոնաֆ — մեկ օրվա ճանապարհ, օրագնաց.

33. Բնագրում՝ «Բենի-Շեդադ»:

34. Աելզ—ըստ արաբական աշխարհագրագետների, Լեկզը Կովկասում, Դերբենդի շրջանում եղել է մի երկիր, որի բնակչության մեծ մասը եղել է մահմեդական, իսկ մյուսը՝ քրիստոնյա, խոսել է իրեն հատուկ լեզվով: Ըստ Շեմսեդդին Սամիի, այս անունը (Լեկզ) լեզգի բառի աղավաղված ձևն է: Այս դեպքում լեկզ ցեղը պետք է ընդունել լեզգի իմաստով:

35. Տե՛ս սույն գլխի 31-րդ ծանոթագրությունը:

1. Սուլթան Սուլեյման Կանունին (926—974) վերահիշյալ նամակը գրել է Ֆրանսիայի Ֆերգինանդ թագավորին: Նամակում հիշատակված պատերազմական գործողությունները վերաբերում են սուլթան Սուլեյմանի՝ պատմության մեջ «փաղիշահական 11-րդ արշավանքը» և «Իրանի 2-րդ արշավանքը» անուններով հայտնի դեպքերին:

Դեռևս 940 (1534) թվականին սուլթան Սուլեյմանի մեծ վեզիր Իբրահիմ փաշան, նախքան Վանի բերդի առումը, գրավել էր Արճեշի, Ադիլքեվազի և Ախլաթի բերդերը, որոնք հանձնվել են գրեթե առանց դիմադրության: Նույն ձևով զրավվում է նաև Վանի ամրակուռ բերդը (հունիսի 23-ին):

Սուլթան Սուլեյման Կանունին իր փաղիշահական հզոր բանակով, Կոնիա-Կեսարիա-Սվազ-Էրզրում ճանապարհով, հասնում է Արճեշի բերդը և այնտեղից շարժվում է դեպի Թավրիզ: Սակայն Թավրիզ չհասած, սուլթանը իր բանակի հետ գնում է Բաղդադ և ձմեռում այնտեղ: Սուլթանի Ադրբեջանից հեռանալու առթից օգտվելով, Իրանի Շահ Թահմասբ I-ը գնում է Թավրիզում գտնվող մեծ վեզիր Իբրահիմ փաշայի վրա և գրավում Թավրիզը, որի վալի Ուլեմա փաշան ստիպված է լինում փախչել, ապաստանել Վանի բերդում և փաղիշահից օգնություն խնդրել:

Սուլթան Սուլեյման Կանունին վերադառնում է Բաղդադից: Սեֆեվիները ստիպված են լինում վերացնել Վանի բերդի պաշարումը և հաշտություն առաջարկել:

Սուլթանը նպատակ ունենալով ջարդել շահի բանակը, մերժում է հաշտության առաջարկը: Նա գրավում է Թավրիզը (երկրորդ անգամ) և շարժվում է իրանական բանակի վրա: Շահը նորից հաշտություն է խնդրում, սակայն սուլթանը նորից է մերժում: Շահի խուսափողական դիրքը մեծ դժվարություններ է պատճառում օսմանցիներին: Սուլթան Սուլեյմանը իրանական բանակը ջախջախելու իր հիմնական նպատակը չիրագործած՝ Թավրիզից վերադառնում է Ստամբուլ: Շահը իր անվթար մնացած ուժերով գրավում է Ադրբեջանը և նորից ետ խլում Վանի բերդը: Թուրք պատմագրության մեջ կա ավանդություն, որ Վանի բերդը իրանցիների ձեռքն է անցել այն բանից հետո, երբ բերդում գտնվող ենիչերիական բանակը բերդը թողնելով միացել է օսմանյան բանակին:

Սուլթան Սուլեյման Կանունին, դրանից հետո յոթններ շարունակ զբաղված լինելով օսմանյան պետության եվրոպական մասում տեղի ունեցող պատերազմներով, չի զբաղվել Արևելյան Անատոլիայի և Ադրբեջանի հարցերով:

954 (1547) թվականին Շահ Թահմասբի եղբայր Էլկաս Միրզայի (սուլթանի նամակում Էլկաս Միրզան անվանում է սոսկ Էլկաս) Օսմանցիների մոտ ապաստանելու կապակցությամբ վերսկսվում են թուրք-իրանական պատերազմական գործողությունները: Կանունին լավ ընդունելություն է ցույց տալիս Իրանի իշխանազուն Էլկաս Միրզային և իր ցանկությամբ նշանակում է Շիրվանի վալի:

955 (1548) թվականին սուլթան Սուլեյման Կանունին ձեռնարկում է «Իրանի Իրկորդդ արշավանքը»: Նա շտապ կարգով հասնում է Ադիլքեվազ և այնտեղից Էրզրումի բեյլերբեյի Ուլեմա փաշային և Կարամանի բեյլերբեյի Փիրի փաշային՝ «մեծ ուժերով ուղարկում է իրանցիների կողմից գրավված Վանի բերդի վրա»:

Սուլթան Սուլեյմանը գնում է Խոյ, այնտեղից Թավրիզ և շուտով գրավում այն: Սակայն սուլթանը միայն մի քանի օր Թավրիզում մնալուց հետո դուրս է գալիս այնտեղից: Կա ավանդություն այն մասին, որ սուլթանը ստիպված է լի-

նում շուտով հեռանալ Թավրիզից՝ բանակի և կենդանիների մեջ տարածված հիվանդության պատճառով:

Ինչպես նախորդ արշավանքի ժամանակ, այս անգամ էլ Շահ Թահմասբը շարունակում է իր նախկին ռազմական տակտիկան. առանց վճռական կռվի բռնկվելու օսմանյան բանակի հետ, իր բանակը անվթար պահելով հտ է քաշվում:

Սուլթանը գնում է Վանի բերդի վրա: Բերդը շուտով հանձնվում է թուրք պատմագիրների ասելով Վանի բերդը նորից Սեֆեվիդների ձեռքը շանցնելու նպատակով սուլթանը խիստ ամրացնում է այն, ապահովում անհրաժեշտ ռազմական բռնություն և նոր բնյութեցության կենտրոնի վերածելով՝ վալի է նշանակում Չերքեզ Իսքենդեր փաշային:

Սուլթանը ձմեռելու համար գնում է Դիարբեքիր և հետո Հալեպ:

Էլկաս Միրզան իր երկերեսանի դիրքով ու օսմանյան կառավարության դեմ ուղղված անբարյացակամ գործերով կորցնում է սուլթանի վստահությունը և ստիպված լինում փախչել ու ապաստան փնտրել քուրդ բնյների մոտ, որոնք խաբեբայությանը էլկաս Միրզային բռնում և հանձնում են Շահին: Շահ Թահմասբը իր ապստամբ եղբայր էլկաս Միրզային բանտարկում է Կահկահա բերդում և սպանել տալիս:

958 (1551) թվականին Շահ Թահմասբը արշավում է Արևելյան Անատոլիա: Վրաստանում նա գրավում է մի շարք բերդեր ու վայրեր: Այնուհետև շարժվում է Վանի լճի հյուսիսում գտնվող Արճեշի, Ադիյջեվազի և Ախլաթի բերդերի վրա և գրավում դրանք:

Թուրք պատմագիրներին վկայությամբ, Իրանի շահը Վանի լճի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան ափի շրջանները ծայրից ծայր ավերում, կողոպտում է և թալանում, որպեսզի դրանով հակահարված հասցնի սուլթան Սուլեյմանի արշավանքներին:

Այս դեպքերի կապակցությամբ սուլթան Սուլեյման Կանունին Ֆրանսիայի թագավորին գրում է իր վերոհիշյալ «Ֆեթհ-նամեն» (հաղթանակի նամակը):

2. Ֆեհիդուն Բեյի «Սուլթանական գրությունների» II հատորի վերջում բերված այս նամակում չի հիշվում ոչ մի թվական: Հավանական է, որ նամակը գրվել է Վանի գրավումից, այսինքն՝ «հաղթանակի» վերոհիշյալ նամակից հետո: Նամակից պարզ է դառնում, որ այդ գրության պատճառ են հանդիսացել Իրանի այնպիսի գործողությունները, որոնք հակասել են Ամասիայի հաշտության պայմանագրին (Ամասիայի հաշտության պայմանագրի մասին տե՛ս «Թարիխի Սելա-էիկի» I-ին ծանոթագրությունը):

Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը կնքվել է Թուրքիայի և Իրանի միջև 962 (1554) թվականին: Այդ պայմանագիրը վերջ տվեց օսմանցիների և Իրանի միջև մտ կես դար շարունակվող թշնամությանն ու ավերիչ պատերազմական գործողություններին:

Ամասիայի հաշտության պայմանագրով Թուրքիային միացան օսմանյան բանակի նվաճած քաղաքներն ու վայրերը, այդ թվում Արդահանը, Գյուլեն, Զար-շադ-Արփաշայը և այլն: Ընդունվեց հատուկ որոշում այն մասին, որ վերջ տրվի սյունների և շիա դավանանքների միջև եղած հակառակությանը և թշնամությանը: Այդ որոշմամբ Իրանի հաջիներին հնարավորություն և օժանդակություն պետք է ցույց տրվեր իսլամի նվիրական վայրերը ուխտի գնալու:

Ինչպես պարզվում է նամակի բովանդակությունից, որոշ դեպքեր տեղի են

ունեցել Իրանի կողմից Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը խախտելու հետևանքով: Հիշվում են Աշըբ Բաշի վիլայեթի մի շարք նահիյեների և «անսահման սուաքինության զարդ» հանդիսացող (սուլթանի) կուլերի կողոպուտն ու թալանը վրացիների կողմից, ինչպես նաև Կարսը գրավելու փորձերը և այլն:

Սուլթանը Շահ Թահմասին գրած վերոհիշյալ նամակում նշելով, որ այդ փորձերը հակասում են հաշտության պայմանագրին, կոչ է անում միջոցներ ձեռք առնել և թույլ չտալ, որ կրկնվեն նման խռովարարական գործերն ու հարձակումները:

3. Թուրք-իրանական պատերազմների շրջանում, երբ թուրքերը համառորեն ձուլել են ամբողջովին նվաճել Կովկասը և վերջ տալ Վրացական թագավորությանն և իշխանություններին, սուլթանն ու նրա պետական գործիչները Վրաստանի և վրաց իշխանների նկատմամբ վարել են կեղծ և դավադիր քաղաքականություն: Նրանք փորձել են վրաց իշխաններին իրենց կողմը գրավել՝ ընդդեմ կրճրաբանական Իրանի:

Վրաց էմիրներին և խաններին ուղղված բազմաթիվ փաստաթղթերից իբրև սուլթանական գոռոզամիտ և կեղծ հրամանների նմուշ բերվում են միայն երկուսը, «Երկրի պաշտպանության համար Վրաստանի էմիրներին և խաններին գրված փառիշահական հրամանը», «Արքունական հանդիսավորությամբ Վրաստանի տիրակալին շնորհված փառիշահական նամակը»: Առանձնապես հետաքրքիր է հայտնի ազգային հերոս Դեռոզի Սաակաձեին (Մաղրավ բեյին) ուղղված փառիշահական պրոթյունը, որտեղ սուլթանը կեղծավոր կերպով իր բարյացակամ վերաբերմունքն է հայտնում նրան, որը սակայն, որոշ ժամանակ անց, չի խանգարում սուլթանին զազանաբար գլխատելու Սաակաձեին և նրա որդուն:

4. Ալբերգիստան — թուրքերը էլբրուսը անվանում են Ալբերգ: Ալբերգիստան կնշանակի էլբրուսի երկիր: Գործ է ածված Վրաստան իմաստով:

5. Ֆիրդաուն Բեյը Թուրքիայի վարչական բաժանման այս համառոտ ցուցակով ոչ մի լրացուցիչ տեղեկություն չի տալիս երկրի վարչատնտեսական կազմի մասին: Կասկած չի կարող լինել, որ նա այդ ցուցակը կազմել է պետական պաշտոնական տվյալների հիման վրա: Չնայած Ֆերիդուն Բեյը չի հիշատակում, բայց հասկանալի է, որ այդ վարչական բաժանումը վերաբերում է XVI դարի վերջին բառորդին:

Ֆերիդուն Բեյի այս համառոտ ցուցակը ունի պատմական կարևոր նշանակություն, քանի որ թուրքական այլ աղբյուրներում չկան լրիվ տեղեկություններ երկրի վարչական կառուցվածքի մասին:

6. Շերիֆություն, շերիֆ — իսլամական սրբազան քաղաքների և երկրամասերի կառավարիչները, որոնք իրենց ծագումով պատկանում են իսլամի նվիրական գերդաստանին, կոչվում են շերիֆ, իսկ նրանց իշխանության տակ եղած երկիրը՝ շերիֆություն (շերաֆեթ): Հիշազը շերիֆություն էր և իբրև այդպիսին Օսմանյան կայսրության վարչական կազմում ուներ որոշ առանձնաշնորհումներ: Մեքքայի շերիֆությունը ուներ երեք լիվա:

7. Կափուղան, կափուղանլը, կափուղան փաշա — տե՛ս «Ֆեզլեթե»-ի 37-րդ ծանոթագրությունը:

16-րդ դարի Թուրքիայի վարչական բաժանման համաձայն էգեյան ծովի մի շարք կղզիներ կազմում էին Միջերկրականի կղզիների էյալեթը, որը կապված էր Կափուղանի փաշայությանը և Դրի բեյլերբեյին կոչվում էր կափուղան փաշա:

8. Սալանե — Թուրքիայի հողատիրության կարգը, ինչպես հայտնի է, ընդ-

գրկում էր խաւս, զեամեք և քիմար անուններով հայտնի հողամասերը, որոնց շարիաթական տաճանորդային հարկերը և մյուս եկամուտները, որոշ զինվորական ծառայութեան և պարտավորութեան համար, պետութեանից իբրև «գիրլիք» յատնում էին սիփահինները, էմիրները, սանջակի բեյերը, վեզիրները, շեհզադեները և այլն:

Այդ հողերից բացի կային նաև այնպիսի հողեր, որոնց շարիաթական եկամուտները անմիջականորեն պատկանում էին պետութեանը: Պետութեանը այդ եկամուտները իբրև ուլուֆե (ռոճիկ) հատկացնում էր միրմիրաճներին, միրլիվաներին և այդ վայրերի «երլի կուլի» կոչված զինվորներին: Այդ հատկացումները կոչվում էին սալլանե: Օսմանյան երկրի որոշ վարչական միավորներ (էյալեթ, սանջակ) և երկրամասեր թիմար և զեամեթ շունեին և համարվում էին «սալլանեի» (սալլանեյով կառավարվող) վայրեր: Այսպես, XVII դարի Թուրքիայի վարչական միավորներից Բաղդադի, Բասրայի էյալեթները, Եգիպտոսը, Նիսը, Հաբեշտանը, ինչպես նաև Միջերկրականի և Հալեպի էյալեթների ուրշ սանջակներ «սալլանե» էին:

Ֆերիդուն Բեյի Օսմանյան կայսրութեան էյալեթների և լիվաների ցուցակից պարզվում է, որ Միջերկրականի ժովակալութեան մեջ (կափուդանլիք) կար սալլանեյով կառավարվող 11 վարչական միավոր, իսկ կայսերական Եգիպտոսի էյալեթում՝ 15 միավոր:

9. Դեֆթերդար. դեֆթերդարություն — դեֆթեր (դաֆթար) էին կոչվում պաշտոնական մատյանները: էյալեթներում թիմարատերերի անունն ու հայրանունը, իլրև գիրլիք ստացած հողերի տեղն ու քանակը արձանագրելու համար գոյություն են ունեցել հատուկ մատյաններ, որոնք կոչվել են քիմարի դաֆթարներ: Այդ դաֆթարներում գրանցումներ կատարողները կոչվում են դեֆթերդար: Եղել են նաև էյալեթի (կամ վիլայեթի) մարդահամարի արդյունքների գրանցման մատյաններ: Դեֆթերդարությունը (դեֆթերդարլիք) եղել է էյալեթների հատուկ վարչական պաշտոնը: Ֆերիդուն Բեյի ցուցակում էյալեթի վարչական միավորներից հիշվում են նաև թիմարի դեֆթերդարություններ (օրինակ, Ռումելիի թիմարների դեֆթերարություն): Վարչական միավորների մեծ մասը ունեցել են դեֆթերդարություն:

10. Քերխուդա, քերխուդայություն. քերխուդա բառն ունի տարբեր իմաստներ. օրինակ՝ մի տան, վարչական օրգանի, կամ հատուկ գործի համար նշանակված վստահի անձը:

Վեզիրներն ունեցել են իրենց հատուկ քերխուդաները: Եղել են նաև սուլթանի քերխուդաներ, էսնաֆների քերխուդաներ և այլն: Քերխուդայությունը քերխուդայի պաշտոնն է, որի պարտականությունն էր կատարել թիմարների և նրանց գիրլիքների գրանցումները: Ֆերիդուն Բեյի ցուցակում հիշվում են էյալեթների քերխուդայությունները (օրինակ՝ Դիարբեքրի կամ Ռումելիի դեֆթերի քերխուդայություն):

11. Միրի աֆրեշյա — Օսմանյան բանուկում լավ դիմված ու զրահավորված թեթև հեծյալ զորամասերը կոչվում էին աֆրեշի: Այս զորամասերը հետախուզում էին թշնամու դիրքերը:

Աբընջի զինվորների պետը կոչվում էր միրի աբընջյան:

Ֆերիդուն Բեյը իր ցուցակում հիշում է «միրի աբընջյան» Ռումելիի էյալեթում և Նիկոպոլի ու Սելիսթրի լիվաներում, Հավանորեն այդ լիվաներումն են կենտրոնացվել աբընջի զինվորները:

12. Միրի յուրուֆան — Օսմանյան կայսրութեան ենիչերիական բանակից ա-

ոաջ գոյութիւն ունեցող զորամասերից հայտնի են յայա, յուրուֆ և մուսէլլեթ կոչված զինվորները: Ենիշերիական կանոնավոր բանակը կազմակերպելուց հետո, վերոհիշյալ զորամասերը ճակատից անցել են թիկունք և պատերազմի ժամանակ ճանապարհներ են կառուցել, խրամատներ փորել, աննդամթերք ու ռազմամթերք փոխադրել և այլն: Յուրուք զորամասերը աշխատել են զլիսավորապես Թուրքիայի եվրոպական մասում: Յուրուքների պետը կոչվել է «միրի յուրուֆան»: Յուրուքանը՝ յուրուքի հոգնակի ձևն է:

13. Մալիե — բառացի նշանակում է ելեմտական, ֆինանսական, պետական եկամտի և ծախքերի վարչություն, ավելի ուշ՝ մինիստրություն (նեզարեթ): Մալիե նեզարեթի՝ ֆինանսների մինիստրություն:

Ֆերիդուն Բեյը Թուրքիայի վարչական բաժանման ցուցակում մի շարք վարչական միավորումներից հիշում է նաև ելեմտական դեֆթերդարությունները: Այդպիսի միավորներ են հիշվում եվրոպական մասում՝ Բողինի, Թեմեշվարի էյալեթներում, ասիական մասում՝ Կարամանի, Սվազի, Շամի, Հալեպի, էրզրումի և Մուսուլի էյալեթներում: Այդ ելեմտական վարչությունները էյալեթի սահմաններում վարել են ելեմտական գործերը:

14. Հյուսփյումեթ — տե՛ս Ք. Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ի 30-րդ ծանոթագրությունը:

15. Օջաֆլեֆ — տե՛ս Ք. Չելեբիի «Ֆեզլեթե»-ի ծանոթ. 5. օջաֆ բառը թուրքերեն լեզվում լայն իմաստ ունի (հայերեն օճախ), կրակի օճախ, հանդհոր, օսմանյան բանակում զինվորական խումբ (օր. ենիշերիական օջաք) և այլն: Այստեղ «օջաքլըքը» այլ իմաստ ունի: Պատմագիր Ահմեդ Ռասիմը հետևյալ բնորոշումն է տալիս: «Օջաքլըք» էին կոչվում այն վարչական փոքր միավորումները, որոնց մեջ մի քանի գյուղերի կամ կաղայի տասանորդից և սովորութային հարկերից ստացված եկամուտը հատկացվում էր նավաշինարանի (թերսանե) ծախքերին և կամ բերդապահների, քաղաքի տեղական զինվորների ուղուֆեններին (ուոճիկ). հաճախ օջաքլըքի եկամտի մեջ, վերոհիշյալներից բացի, մտնում էին նաև ջիզիեի (զլիսահարկ), մետաքսի և մաքսային եկամուտները»:

Ի. Հ. Ուզունշարշըլըի բացատրությամբ, Արևելյան Անատոլիայում կային մի շարք սանջակներ, որոնք շուրջին թիմարներ և զեմմեթներ. կառավարությունը այդ սանջակները հանձնել էր իրենց նախկին տերերին՝ իբրև սեփականություն: Այդ սանջակները ճանաչում էին օսմանյան պետության գերիշխանությունը և հարկ եղած դեպքում կատարում էին զինվորական ծառայություն: Այդ սանջակները ժառանգական կարգով անցնում էին բնյի որդուն, եղբորը կամ մոտիկ ազգականներին**:

Ֆերիդուն Բեյի ցուցակում Դիարբեքրի էյալեթում հիշվում է հյուսփյումեթ և օջաքլըք միասին վերցրած և 8 օջաքլըք, Չըլդըրի էյալեթում՝ 6 օջաքլըք, Վանի էյալեթում 3 հյուսփյումեթ-օջաքլըք, 5 օջաքլըք, մեկական օջաքլըք՝ Բաղդադի և Շեհր Ջորի էյալեթներում:

16. Ուրբանի բերիյե — ուրբան էին կոչվում արաբական անապատներում ապրող վրանաբնակ արաբները (արաբ բեդվիներ): Բերիյե նշանակում է անապատ: Ուրբանի բերիյե-անապատաբնակ: Ֆերիդուն Բեյի ցուցակում, Բաղդադի էյալեթում հիշված են անապատաբնակ ցեղեր, որոնք կազմում էին առանձին լիվա:

* Ahmet Rasim, Osmanlı Tarlhi, c. I, s. 429.

** I. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarlhi, c. II, s. 572.

17. Վոյվոդա, վոյվոդալը (վոյեվոդություն) — վոյվոդա՝ սլավոնական ВОЕВОДА բառից: Հին Ռուսաստանում վոյեվոդա էին կոչվում զորավարները, քաղաքի և քաղաքային շրջանի պետերը, իսկ Հեհաստանում՝ խոշոր վարչական միավորների պետերը: Վոյեվոդությունը դա վոյեվոդայի կոչումն ու պաշտոնն է, կամ վոյեվոդայի իշխանությունը ենթակա երկիրը կամ մարզը:

Օսմանյան կայսրության եվրոպական մասում որոշ երկրամասեր և մարզեր կոչվում էին վոյեվոդություն, նրանց վարչական պետերը՝ վոյեվոդա:

Ֆերիդուն Բեյի ցուցակից պարզվում է, որ Էֆլուֆն ու Ռոզդանը (Վալախիան և Մոլդավիան) համարվել են վոյեվոդություն:

18. Ստամբուլի թաղամասերի ֆնևուրյան հրամանը ուղղված է աշխատանք և ապրուստի միջոցներ փնտրելու համար Թուրքիայի տարբեր շրջաններից Ստամբուլ եկած հայ, քուրդ և մասամբ նաև թուրք աշխատավոր (մշակ, բանվոր, քայքայված արհեստավոր) տարրերի դեմ, որոնք ստիպված էին թողնել իրենց տունն ու տեղը, ընտանիքն ու երեխաները և իբրև «պանդուխտ» (ղարիբ) ապրել Ստամբուլի խաների «օղաներում», արհեստանոցներում («ղյուքաններում»): Ֆերմանից պարզվում է, որ պանդուխտության այս հոսանքը դեպի Ստամբուլ եկավ է դարձր առաջ և շարունակվում է մինչև մեր օրերը:

Ստամբուլի այդ «պանդուխտների» շարքում մեծ թիվ են կազմել հայ աշխատավորները, արհեստավորները, մասամբ նաև մանր առևտրականները: Թուրքիայի հայաբնակ շրջաններից եկած տասնյակ հազարավոր հայ պանդուխտներ Ստամբուլում ապրել են խիստ ծանր պայմաններում: Ֆերմանում պարզ կերպով հիշատակված է, որ մեկ «օղսյում» կամ «խանութում» ապրել են մինչև 8—10—15 մարդ: Պետք է նկատի ունենալ, որ այդ «օղաներում» և «ղյուքաններում» նրանք թե՛ աշխատել են և թե՛ ապրել: Պարզ է, որ յուրաքանչյուր պանդուխտ ծննդավայրում թողել էր իր ընտանիքը, որի ապրուստը պիտի հոգար իր թափած քրտնաջան աշխատանքով:

Ֆերմանում նշվում է, որ այդ տարրերը «խախտում էին Ստամբուլի կարգն ու կանոնը, շարիաթով սահմանված բարքերն ու սովորությունները»: Փաղիշահ՝ սրտի ցավով (?) նշելով, որ այդ տարրերը իրենց «հայրենիքում վարն ու ցանքը թողել եկել են Ստամբուլ», ֆերմանով կարգադրում է այդ պանդուխտներին վերադարձնել իրենց տեղերը և «Ստամբուլը սրբել ու մաքրել» նման տարրերից...

Պետք է նկատել, որ Ստամբուլի արքունիքը, վեզիրները, փաշաները և առհասարակ տիրող շրջանները դարեր շարունակ հալածել են երկրի հեռավոր շրջաններից եկած աշխատավորությանը՝ մայրաքաղաքը, ինչպես իրենք են անվանել «Երջանիկ Ասիթանին» մաքրելու և այդ «անհարազատ տարրերից» ազատվելու համար:

XVI դարին վերաբերող այդ դաժան հալածանքը շարունակվել է նաև հետագա դարերում, ընդհուպ մինչև սուլթան Արդուլ Համիդի շրջանը և նրանից հետո՝ ավելի դաժան միջոցներով երիտասարդ թուրքերի իշխանության տարիներին:

ԿՈՉԻ ԲԵՅ

1. Ռիսալե — բառացի նշանակում է նամակ, բրոշյուր, փոքր ուսումնասիրություն, զեկուցման ներկայացված գրություն: Կոչի Բեյի «Ռիսալեն» փաղիշահի հրամանով կատարված ուսումնասիրության վերաբերյալ ներկայացված զեկուցագիր է: Հետագայում հաճախ հանդիպում ենք նման ռիսալեների:

2. Թուրք պատմագիրները «խալամական երկրներ» ասելով նկատի ունեն օսմանյան պետությունը:

3. Կուլ — նշանակում է գերի, ռազմագերի (սրին կարելի է վաճառել), ստրուկ, ծառա, ռազմագերիներից կամ ստրուկներից կազմված բանակի զինվոր: Կալիու կուլի՝ փաղիշահական բարձր Դաան ծառայող զինվոր: Սրանք կոչվում էին նաև Կալիլ խալիլ: «Կուլ դասի» մասին խոսելիս, Կոչի բնյը նկատի ունի ժողովրդի հասարակ խավերը, ցածր ծագումով մարդկանց:

4. Նեղիմ և մյուկարիբ.— նեղիմ նշանակում է խոսակից, զրուցակից, բաժակի և զվարճության ընկեր: Մեծ մարդկանց, սուլթանին զեղեցիկ խոսքերով և զվարճալի ասացվածքներով զբաղեցնող անձնավորություն: Այդ ընդունակության տեր մարդը, հատկապես սուլթանների նեղիմները, կոչվում էին «Նեղիմի խաս»:

Մյուկարիբ՝ մոտիկ և վստահելի անձնավորություն: Սուլթանին մոտ կանգնած անձինք նույնպես «մյուկարիբ» էին կոչվում, որոնք օգտվելով սուլթանի հետ ունեցած հարաբերություններից, ինչպես նշում է Կոչի բնյը, որոշ մարդկանց, անգամ վեզիրների նկատմամբ շարախոսություններ և զրպարտություններ էին անում և հաճախ անմեղ մարդկանց դժբախտության պատճառ դառնում:

5. Բաբ-ու-Սեադե — Բաբ՝ դուռ, մուտք, դերձահ իմաստով է գործածվում, սակայն ունի շատ բարդություններ, որոնցից կարևորներն են՝ Բաբը Ալի, Բաբը Մեշեյիսեթ, Բաբը Սերասքերի և այլն: Բաբ-ու-Սեադե՝ հաճախ գործ է ածվում նաև Բաբ-ու-Սեադե էլ-Շերիֆե, նշանակում է սուլթանական հարեմ (կանանոց): Այդ հարեմի մեծը կոչվում էր Հաբեմ-Աղասը, կամ Բաբ-ու-Սեադե Աղասը:

6. Բերայա — հաճախ գործ է ածվում ռեայա և բերայա, որոնք ռաիյեի և բերիյեի հոգնակի ձևն են: Ռաիյե կամ ռայեթ բառացի նշանակում է հոտ, արածող կենդանիների հոտ: Գործածական իմաստով մի գերիշխողի իշխանությունը ենթակա և պետական հարկերը վճարող մարդիկ, ժողովուրդ, զենք կրելու իրավունք չունեցող հպատակներ: Բերայա (բերիյե) — զենքի իրավունք ունեցող ընտրյալ մարդիկ, հպատակներ:

7. Նեբիին մարդիկ (էնդերուն) — էնդերուն՝ բառացի նշանակում է ներքին, սրտե, ներքուստ: էնդերուն էր կոչվում փաղիշահի հարեմը (էնդերունի-հյումայուն): էնդերունի ծառայողները կոչվում էին էնդերունի մարդիկ, իսկ նրանց պետերը՝ էնդերունի աղաներ:

8. Ղազավար (եզ. ղազա) — սրբազան պատերազմ. թշնամու կրոնի նկատմամբ իսլամական կրոնի ձեռք բերած հաղթանակը:

9. Բաշմաֆլըֆ — սուլթանների հատկացումը. կոչվում է նաև խաս արփալըֆ (ռոճիկ, թռչակ):

10. Ցուրուֆ — բառացի նշանակում է արագավազ ձի կամ կառք, մշտական բնակավայր չունեցող բոլոր ժողովուրդ, բեդելի, վրանաբնակ: Անատոլիայում մեծ քանակությամբ ռշխարներ պահող թուրքմեն քոչվոր աշիրեթները կոչվում էին ցուրուֆներ:

11. Ղուլամիյե — ղուլամ բառացի նշանակում է տղա, ծառա, ստրուկ: Ղուլամիյե՝ ծառա կամ իրավագուրկ մարդկանցից գանձվող ապօրինի հարկ: Ինչպես նշում է Կոչի բնյը, գլխահարկին (չիզիե) և տան հարկին (ավարիզ) իբրև հավելված մյուրաշիրները (տուրքահավաքները) վերցրել են նաև որոշ գումար, որը կոչվել է «ղուլամիյե»:

12. Ռումելի Հիսար — Բոսֆորի նեղուցի եվրոպական ափին սուլթան Ֆա-

Թիհի կառուցած ամրությունն ու բերդը կոչվում է Ռումելի Հիսար, իսկ դրա դիմաց, ասիական ափում գտնվում է Անադոլու Հիսարը:

13. Թավալիֆի մյուլուֆ — Անատոլիայի սելջուկյան սուլթանության խորսակումից հետո կայսրության տարբեր մասերում առաջացան անկախ իշխանություններ, որոնք կոչվում էին «Թավալիֆի մյուլուք» (մելիքների ժողովուրդներ, թալֆաներ): Սրանք կոչվել են նաև «Անադոլու բեյլիֆլերի» (Անատոլիայի բեյություններ): Դրանց թվում էր Օսմանի գլխավորությամբ կազմված «Օսմանլի բեյլիլիկն» (Օսմանյան բեյությունը):

14. Թուրքական աղբյուրներից պարզվում է, որ Կոչի բեյի այս «ոխսալին» մինչև վերջերս մնացել է անհայտ: Միայն 1932 թվականին թուրք պատմաբան Ալի Քեմալ Ակսյաթը թուրքական արխիվներում հայտնաբերել է այդ «Ռիսալեն» և հրատարակել: Դժբախտաբար մեզ չհաջողվեց ձեռք բերել թուրքերեն բնագիրը: Մեր ձեռքի տակն է այդ «Ռիսալեն»-ի ռուսերեն թարգմանությունը, որ նատարել է Ա. Ս. Տվերիտինովան (տե՛ս Ученые записки Института востоковедения, VI, 1953, стр. 212—268):

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ից

1. Կայսերական գանձաւանը («հազինեի Ամիրե») սկզբնական շրջանում լւնեցել է սոսկ զանձարանի (խազինե, խազնե) բնույթ, հետագայում վերածվել է մինիստրության, որի գործերը վարել են դեֆթերդարները, որոնք մյուս դեֆթերդարներից տարբերվելու համար կոչվել են «բաշ դեֆթերդար» (հետագայում ֆինանսների մինիստր):

2. Թաֆրիք էին կոչվում այն պաշտոնական գրությունները, որոնք ներկայացվում էին սուլթանին՝ կառավարության առանձին մինիստրների, պաշտոնական մամուլների կամ անձանց, ինչպես նաև օտար պետությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչների կողմից:

Հայկական և հունական պատրիարքարանների կողմից ներկայացված պաշտոնական գրությունները նույնպես թաֆրիք են կոչվել:

Թուրք բառարանագետ Շեմսեդդին Սամին քաֆրիքը համարում է եվրոպական լեզուների ռոպորտ բառի թարգմանությունը, որը Լորենսն ստանում է «նոտա» իմաստով: Այստեղ հիշված թաֆրիքը կազմված է պետության բաշ դեֆթերդարի կողմից, որը սադրազամ Թերխունջի Զադե Ահմեդ փաշայի կողմից ներկայացվել է սուլթան Մուհամմեդ IV-ին: Թաֆրիքը գրված է 1064 (1653—1654) թվականին:

Թուրք պատմագիրների ասելով, այդ թաֆրիքը, որը պետության եկամտի և ծախսերի համաստեղի բովանդակությունն է, օսմանյան պետության բյուջեի առաջին նմուշն է հանդիսանում: Թաֆրիքի բովանդակությունը պարզ կերպով ցույց է տալիս այդ ժրուջեի պրիմիտիվ բնույթը և միաժամանակ որոշ գաղափար տալիս Օսմանյան հզոր կայսրության ֆինանսական սահմանափակ միջոցների ու պետության եկամտի հիմնական աղբյուրը հանդիսացող բազմաթիվ հարկերի մասին:

Վերոհիշյալ թաֆրիքով ներկայացված բյուջեի նախագծից բացի, թուրք պատմագիրները հիշատակում են մեկ ուրիշ «կայսերական» զանձարանի նախա-